Inga kriser utan rykten

Nyhetsrapportering, kriskommunikation och upplevelsen av informationsvacuum

LARS NORD, HENRIK OLINDER MED EFTERORD AV GARY ALAN FINE

MSB Myndigheten för samhällsskydd och beredskap
NORTHWESTERN UNIVERSITY
DEMICOM
MITTUNIVERSITETET

Inga kriser utan rykten

© Gary Alan Fine, Lars Nord, Henrik Olinder
ISBN: 978-91-88947-60-4

Omslagsillustration: Riber Hansson

Mittuniversitetet
Telefon: +46 (0)10 142 80 00
Rapport 41

Förord

Ingen människa är oberörd av rykten. I vårt arbete med den här skriften har vi mött ett osedvanligt stort intresse från omgivningen. Alla verkar tycka rykten är spännande. Rykten är en del av vår vardag, men också centrala samhällsområden som politik, ekonomi och kultur omgärdas av rykten av allehanda slag. Det går nog att påstå att de flesta människor skulle tycka att ett samhälle helt befriat från rykten var tämligen trist att leva i. Då och då visar sig också rykten bli bekräftade av den senare händelseutvecklingen.

Samtidigt inser de flesta av oss att rykten kan vara mycket problematiska. De kan vara helt grundlösa och peka ut oskyldiga på ett otillbörligt sätt. De kan sprida onödig oro i samhället, och de kan försvåra en korrekt informationsförmedling och allmän förståelse av det aktuella skeendet. Detta gäller inte minst mot bakgrund av den digitala medieutvecklingen och de sociala mediernas genomslag.

Även om det allmänna intresset för rykten är stort, finns det relativt lite forskning på svenska när det gäller rykten i samband med kriser. Denna skrift ska därför ses som en svensk introduktion om kunskapsläget om rykten; hur de ska definieras, hur de sprids och hur de kan bemötas framgångsrikt. Sammanställningen bygger på tidigare forskning som på detta sätt tillgängliggörs i populärvetenskaplig form för en svensk publik.

Sundsvall och Stockholm juni 2020

Lars Nord och Henrik Olinder

Sammanfattning

Rykten har alltid förekommit, förekommer idag och kommer med all säkerhet att finnas även i framtiden. Rykten är heller inte alltid falska eller problematiska. Rykten går inte att utrota eller helt eliminera med någon fiffig kommunikationsstrategi, utan är i stället en självklar del av människors sociala liv. Rykten kan uppstå både på grund av människors helt korrekta tolkningar av vad som faktiskt kan vara på gång, och på grund av rena felaktigheter som sprids vidare. Den ena gången speglar rykten den faktiska kommande händelseutvecklingen, den andra gången är de helt grundlösa.

Syftet med den här skriften är att belysa den roll som rykten kan ha i samband med samhälleliga kriser, inte minst i situationer när faktisk information om det aktuella läget saknas. I följande kapitel förs en diskussion om hur fenomenet rykten uppkommer och vilka faktorer som är särskilt betydelsefulla för att rykten ska växa sig starka och spridas vidare. Efter inledningskapitlet följer ett kapitel som analyserar begreppet rykten och vad som utmärker rykten i förhållanden till andra snarlika begrepp som skvaller, vandringssägner, konspirationer och ”fake news”. Vidare diskuteras under vilka förutsättningar rykten oftast uppstår och hur organisationer kan, och bör, förhålla sig till rykten. Därefter följer en genomgång av ryktens roll i olika historiska skeden, rykten som företeelse i det digitala medielandskapet, och en diskussion om hur rykten kan hanteras och bemötas.

Det övergripande målet med skriften är att undersöka, bredda och fördjupa kunskaperna inom området kriskommunikation och medierapportering vad gäller rykten. Kunskapsläget är knappast tillfredsställande, och det finns ett stort behov av en systematisk genomgång av fältet. Underlaget ska även fungera som en översikt inför eventuell kommande forskning inom detta område. Studien ska vidare ge råd och rekommendationer till alla som arbetar med kriskommunikation när det gäller hur man bäst förhåller sig till rykten vid olyckor och kriser.

Skriftens avslutande efterord är författat av den internationellt kände ryktesforskaren, sociologiprofessorn Gary Alan Fine från Northwestern University i Chicago som där reflekterar över rykten som samhälleliga fenomen och deras framtida roll.

Innehåll

1. Inga kriser utan rykten 4

2. Egenskaper hos rykten 10

Rykten bygger på obekräftade uppgifter 11

Rykten är inte alltid falska 12

3. Grogrunder för rykten 15

Rykten drivs av oro och oklara situationer 15

Rykten måste kunna övertyga 17

Rykten handlar om förtroende 20

Rykten fyller tomrum 22

Rykten skapar sammanhang 24

Rykten finns överallt och bland alla 26

4. En historia av rykten 27

Gudar och rykten 28

I maktens centrum 29

Rykten i krigspropagandan 29

Rykten i grundlagen 33

5. Rykten i mediesamhället 34

Rykten och sociala medier 35

6. Konsten att bemöta rykten 40

Att möta rykten i sociala medier 40

Strategier för rykteshantering 45

7. Efterord: Ryktets öde 47

Rimlighet och trovärdighet 48

Heta och kalla rykten 48

Rykten idag – och imorgon? 49

Filtrerad kunskap 52

8. Referenser 54

9. Rapporter från DEMICOM 57

1. Inga kriser utan rykten

Världshälsoorganisationen (WHO) karaktäriserade tidigt det globala coronavirusutbrottet vintern 2020 som en infodemi. WHO pekade på de risker som följer av den digitala medieutvecklingen med ett mycket stort utbud av information i många olika kanaler, och där det samtidigt blivit allt svårare att tydligt urskilja skillnaderna mellan bekräftad, sann information och påståenden utan saklig grund. WHO varnade för att den globala viruskrisen skulle kunna komma att leda till omfattande desinformation och en ökad förekomst av obekräftade uppgifter, till exempel om hur virusutbrottet uppkommit och vad gäller botemedel mot sjukdomen covid -19.

Redan från början florerade också ett stort antal rykten kring virusbrottet, framförallt på sociala medier, men till en del också återgivna i andra medier. Där förekom exempelvis rykten om att amerikansk militär låg bakom utbrottet i syfte att skada Kina, att viruset av misstag sluppit ut från en forskningsanläggning i Wuhan, att den höga dödligheten berodde på att det nya 5G-nätet gjort människors immunförsvar sämre samt att viruset kunde dödas av ökad konsumtion av vitlök eller genom regelbundna bastubad.

Många rykten av detta slag som cirkulerat under corona-pandemin har nog befunnits alltför osannolika för att ha påverkat människor i större utsträckning. Samtidigt har den stora osäkerheten som funnits kring virusspridningen och dess möjliga effekter varit en grogrund för rykten som uppfattats som mer sannolika, och som därför inte lika lätt har kunnat avfärdas. Det kan ha gällt rykten om hemliga prioriteringar i intensivvården, brist på vissa läkemedel eller spekula-

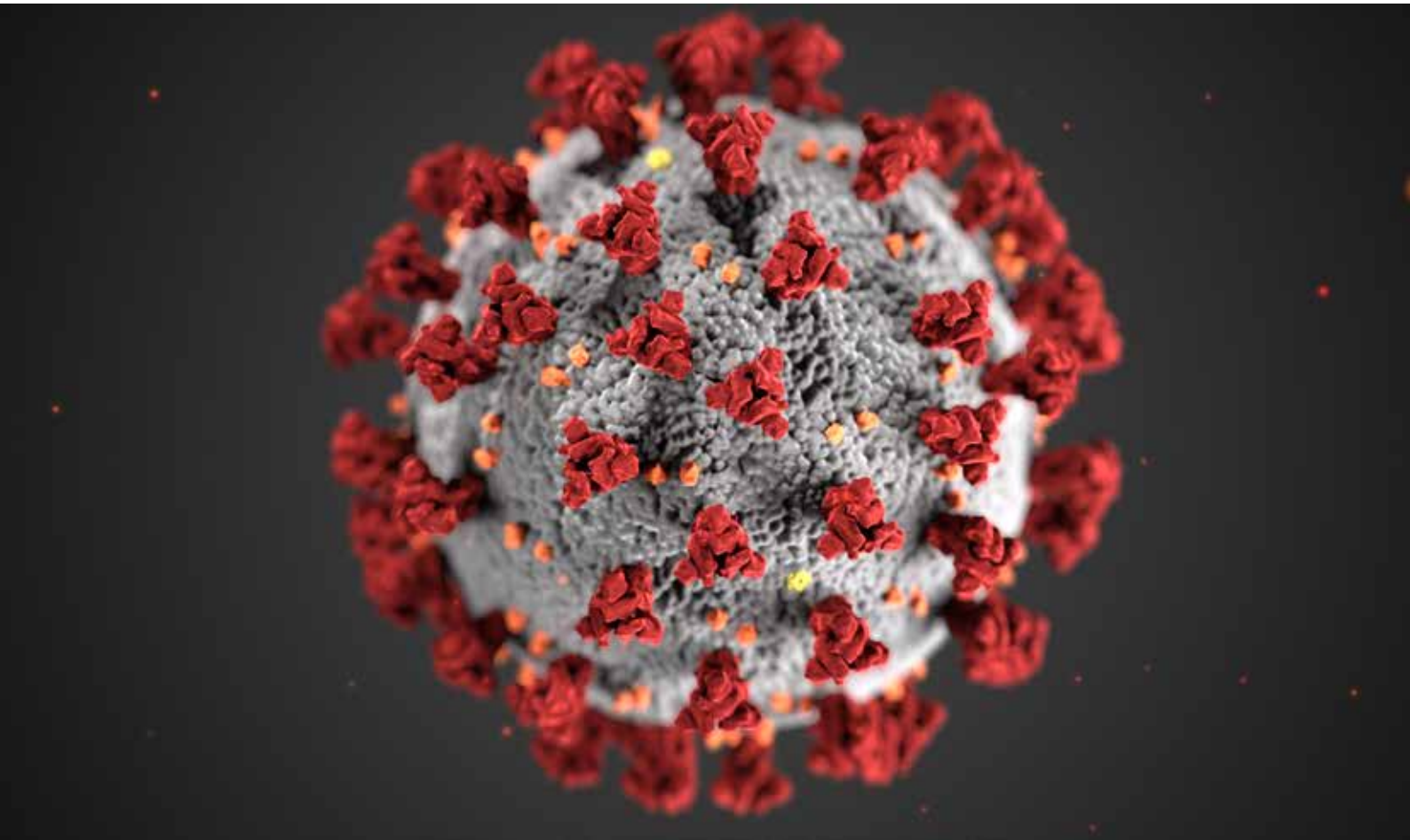

Bild 1. Coronavirus. Källa: CDC.

tioner om dolda smittbekämpningsstrategier i syfte att uppnå flockimmunitet. Påståenden med en högre grad av sannolikhet på grund av det oklara läget, varav en del kan ha varit helt felaktiga, andra kan ha innehållit ett korn av sanning och ytterligare en grupp kan ha varit delvis överensstämmande med verkligheten.
I samband med coronakrisen varnade också både svenska myndigheter och den högsta politiska ledningen människor för att sprida rykten, och uppmanade allmänheten att alltid söka information baserad på trovärdiga källor. Det finns också goda skäl att komma med sådana uppmaningar i syfte att begränsa de negativa konsekvenserna av att människor tar del av felaktig information och därmed kanske inte agerar på rätt sätt under en kris. Däremot är det svårt att se att en allvarlig kris i ett modernt samhälle, med oviss utgång och stort mått av osäkerhet, skulle kunna vara helt fri från rykten kring det aktuella skeendet. Det allra viktigaste torde i stället vara att ha en genomtänkt och uthållig strategi för att hantera de rykten som vanligen följer i krisens spår.

Coronavirusbrottet 2020 illustrerar några av de kriskommunikativa utmaningar som finns idag när det gäller rapporteringen om dramatiska händelser. Omskakande nyheter i sig påverkar naturligtvis samhället i grunden, men det gör också de dramatiska och omedelbara mediebilderna av dessa händelser. Det digitala medielandskapet utmärks av extrem snabbhet, effektiv informationsspridning och i stort sett obegränsade möjligheter till interaktivitet och dialog i närmast oöverskådliga och ständigt pulserande medieflöden. Det kan vara en fördel i krissituationer, och bidra till att stärka förtroendet för myndigheter och andra samhällsaktörer som snabbt kan bemöta olika påståenden, men den digitala mediemiljön innebär också stora utmaningar för en effektiv kriskommunikation inte minst vad gäller förekomsten av rykten. När en rad uppgifter sprids snabbt utan grund kan det bidra till allmän förvirring och ökad oro i samhället. Det har också blivit enklare att åstadkomma denna spridning i digitala medier.

Alla större nyhetshändelser omgärdas nu av rykten, och så har det alltid varit. Före massmediernas tid skedde det oftast i form av personliga samtal mellan människor långt efter att den aktuella händelsen inträffat. Med tidningar, telegraf, radio och tv förkortades sedan tidsperspektivet rejält, för att i vår digitala tid fungera i realtid eller nästintill.

Med den snabba medieutvecklingen följer också mycket gynnsamma betingelser för ryktesspridning. Alla som vill kan nu snabbt och enkelt skicka text och bilder på sociala medier. Många har också särskilda kunskaper om hur text, bilder och videoklipp kan manipuleras för att passa särskilda syften. Falska nyheter kan relativt enkelt paketeras på ett till synes trovärdigt sätt. Massproducerade budskap på nätet av så kallade ”trollfabriker” kan medvetet spridas i särskilda grupper av människor för att skapa förvirring och påverka opinionen.

Möjligheterna att på sådana sätt förvränga sanningen – och sprida förvirring genom motstridiga budskap på nätet – har kommit att uppmärksammas allt mer i den samhälleliga debatten. Det gäller inte minst frågan om – och i så fall i vilken utsträckning – sådan desinformation förekommit i valkampanjer på senare år, till exempel i USA 2016 och i Frankrike och Tyskland 2017. Frågan om det svenska samhällets sårbarhet i detta avseende stod i centrum för debatten inför de svenska allmänna valen hösten 2018 och Europaparlamentsvalet 2019, men uppfattades knappast som något större problem i efterhand.

Eftersom vi lever en tid där stor uppmärksamhet ägnas dessa frågor om olika budskaps äkthet och trovärdighet är det lätt att spontant uppfatta fenomenet rykten som ett nytt och stort samhällsproblem – inte vid minst vid kriser – och utgå ifrån att allt bör göras för att helt stoppa förekomsten av rykten. Av flera skäl är det inte en rimlig utgångspunkt. Det är inte heller så att rykten är samma sak som falska nyheter eller desinformation. De senare finns anledning att försöka bekämpa och eliminera, men det är svårt att tänka sig ett samhälle där det inte alls förekommer rykten.

Vid en rad olika typer av händelser uppkommer rykten. Oftast sker det på grund av oklarheter av skilda slag: människor upplever att de inte får veta vad som egentligen har hänt, eller att de inte får veta hela sanningen. Då uppstår spekulationer. Ryktena får ibland stor uppmärksamhet i medierna, eller i den allmänna diskussionen bland människor. Rykten är ofta spännande och har ett stort berättarvärde. Nyfikenhet är också en högst mänsklig egenskap.

När en samhällelig kris uppkommer ställs stora krav på kriskommunikationen och på mediernas rapportering. Får människor veta för lite – eller misstänker att de inte får veta allt – uppstår lätt rykten. Kriser som upplevs som omtumlande skapar också vanligen viss oro hos allmänhet, medier och myndigheter vilket i sig är en grogrund för spridning av rykten.

Rykten i samband med kriser kan ses som en ”kollektiv diskussion” där svåra frågor får en enkel lösning. Lösningen kan någon gång vara korrekt, men även missvisande. Oavsett vad rykten förmedlar skapar de frågor som personer i ledande befattningar måste ta ställning till och besvara. Det finns många exempel på rykten som uppstått vid olyckor och kriser, och det går att dra viktiga lärdomar om vad de inneburit för en organisation. Flera myndigheter och kommuner har erfarenheter av ryktesspridning som uppstått vid kriser och som har lett till ett förhöjt informationstryck för en redan hårt belastad organisation. För den som har att hantera en krissituation är det därför ytterst värdefullt att ha kunskaper om ryktens egenskaper, hur de sprids och hur de kan bemötas. Det är också mot den bakgrunden som den här skriften om rykten har producerats.

Några inledande begreppsdefinitioner kan först vara på sin plats. Ordet kris kommer från latinets cri´sis av grekiskans kri´sis som enligt Nationalencyklopedin betyder: söndring, åtskiljande, avgö-

rande, dom, utslag, av kri´n: skilja, avsöndra, avgöra, döma. En kris kan därför beskrivas en vändpunkt i ett förlopp där den fortsatta utvecklingen kan gå mot det bättre eller mot det sämre.

Kriser kan förekomma på flera plan som påverkar förtroende och tillit till samhället, eller kan bottna i psykologiska faktorer som handlar om enskilda individer eller gruppers reaktioner. Kriser uppstår inom politiken exempelvis efter skandaler, och inom ekonomin kan det handla om en börskrasch. Ibland växer skandaler fram där offentliga personer agerat klandervärt och därmed brutit mot etiken. Men det handlar även om händelser där det föreligger hot, skador – eller risk för det – på egendom eller människor. I den här skriftens definition handlar kris om ett skede när normalsituationen upphör, och då åtgärder måste vidtas för att en återgång till det normala ska vara möjlig. Krisen kan se ut på flera olika sätt och kan leda till mänskliga förluster, psykologiska påfrestningar eller ekonomiska och materiella skador. Men det kan även handla om situationer inför en kommande förändring, påfrestning eller upplevd krissituation.

Vid kriser har ansvariga ledare en viktig roll att definiera situationen, att tillsätta alla tillgängliga resurser och att kommunicera med drabbade, berörda och till allmänheten. Det är något som måste gå snabbt eftersom det är en del av samhällskontraktet mellan medborgarna och myndigheterna.

Kriskommunikation handlar om samhällets kommunikativa förmåga och om att kunna leva upp till det förtroende offentliga institutioner har fått i uppdrag av medborgarna. Det innebär att vid olyckor och kriser kunna förmedla snabb och korrekt information till drabbade, berörda och allmänheten samt till medier. Kriskommunikation handlar om att kommunicera med, och till, en grupp medborgare eller en bredare allmänhet på ett kollektivt plan. Kriskommunikation handlar också om den samordning av information som sker internt och mellan myndigheter, organisationer, medier samt intresserade individer och grupper, före, under och efter en kris. Innehållet i kriskommunikationen har till uppgift att skapa ett gemensamt meningsutbyte om olyckan eller krisen.

Kriskommunikation bedrivs före en händelse inom planeringsprocesser, utbildning och övning för att under en kris eller olycka genomföras enligt de krav och förväntningar som utlovats och efterfrågats. Kriskommunikationsarbetet ska kunna pågå under en lång tidsperiod om så situationen kräver det. Efterarbetet vid olyckor och kriser kräver ofta omfattande insatser under lång tid. En viktig del är också att ta vara på erfarenheter och utvärdera dessa för att ge förutsättningar för kommande händelser.

En del av ett krisförlopp kan vara att oro uppstår och att rykten sprids. Då kan oväntade krafter komma i rörelse. Människors oro och ängslan går inte alltid att hejda med att uppmana till lugn eller genom att försöka styra människors tankar. Det finns flera missuppfattningar om rykten och hur de uppkommer och vad de är.

Rykten föds och försvinner en tid för att sedan komma tillbaka i en annan skepnad och gör det oavsett situation. Vid kriser börjar rykten cirkulera kring en händelse som påverkar människor och deras situation.

Syftet med den här skriften är därför att belysa den roll som rykten kan ha i samband med samhälleliga kriser, inte minst i situationer när faktisk information om det aktuella läget saknas. Det sker genom en analys av begreppet rykten, och genom en jämförelse mellan rykten och andra närliggande begrepp. Vidare diskuteras under vilka förutsättningar rykten oftast uppstår och på vilka olika sätt myndigheter och andra organisationer kan, och bör, förhålla sig till rykten. I särskilda avsnitt redovisas därtill ryktens historiska betydelse, och rykten i det digitala medielandskapet.

Det övergripande målet är således att undersöka, bredda och fördjupa kunskaperna inom området kriskommunikation och medierapportering vad gäller rykten. Kunskapsläget är knappast tillfredsställande, och det finns ett stort behov av en systematisk genomgång av forskningsområdet. Underlaget ska även fungera som en översikt inför eventuell kommande forskning inom detta fält. Skriften ska vidare ge råd och rekommendationer till alla som arbetar med kriskommunikation när det gäller hur man bäst förhåller sig till rykten vid olyckor och kriser.

Det ska sägas att innehållet till en del är av grundläggande karaktär eftersom det i stort saknas introducerande litteratur på svenska om rykten i samband med kriser. Rykten intresserar visserligen många, men mer systematiska studier av rykten saknas i en svensk kontext. Det finns rätt mycket skrivet om till exempel konspirationsteorier och om vandringssägner. Dessa företeelser kan ha en del gemensamt med rykten, men skiljer sig i andra delar. Sägner handlar i allmänhet om händelser ur det förflutna eller i dåtid, medan rykten handlar om information som tillför nya upplysningar kring en aktuell händelse som berör många.

Därför finns ett behov av att ge en närmare beskrivning av ryktens särart och funktionssätt i allmänhet, och i samband med kriser i synnerhet. Rykten har också ägnats mycket lite intresse inom forskningen. Eller som ett standardverk på området påpekar: ”Sällan har ett så viktigt samhällsfenomen studerats så lite. Det mystiska, närmast magiska ryktet är fortfarande ett ingenmansland, ett Mato Grosso för vetenskapen” (Kapferer, 1988: 10).

De positiva associationerna är emellertid knappast de vanligaste när det gäller rykten. I stället dominerar negativa kopplingar. ”Ryktesspridning” uppfattas i huvudsak som något problematiskt, och ”rykteskarusell” antyder en närmast ohejdbar process där sanningen förvrids för varje ny person som nås av ryktet. Tankarna går till personkampanjer och medvetna försök att misskreditera någon på felaktiga grunder. Och självklart kan en del rykten vara av just denna karaktär och syfta till att underminera någons ställning, eller sprida motstridiga uppgifter i syfte att förvirra och fördunkla.

Det finns dock goda skäl att inte fastna fullständigt i givna förhandsinställningar när det gäller bilden av rykten. Dessa är helt enkelt mångbottnade och tidlösa uttryck för mänsklig nyfikenhet och social samhörighet. Förutsättningarna för att rykten ska uppstå kan variera i tid och rum, men de får betraktas som en självklar del av individers, gruppers, företags, organisationers, institutioners och samhällens liv. För den som arbetar med kriskommunikation och krishantering går det inte att tänka bort förekomsten av rykten, hur lockande detta än kan vara. Däremot finns det all anledning att ha goda kunskaper om hur rykten uppstår, utvecklas och hanteras i olika krissituationer. Det är med ambitionen att ge sådana kunskaper som den här skriften framförallt har författats.

Framställningen bygger på ett antal kapitel som på olika sätt berör fenomenet rykten. I närmast följande kapitel analyseras begreppet rykten och vad som utmärker rykten i förhållanden till andra snarlika begrepp som skvaller, sägner, konspirationer och ”fake news”.

I följande kapitel förs en diskussion om hur rykten uppkommer och vilka faktorer som är särskilt betydelsefulla för att rykten ska växa sig starka och spridas vidare. Därefter följer kapitel om ryktens roll i olika historiska skeden, rykten som företeelse i det digitala medielandskapet och frågan om hur rykten ska hanteras och eventuellt bemötas. Rapporten avslutande efterord är författat av den internationellt kände ryktesforskaren, sociologiprofessorn Gary Alan Fine från Northwestern University i Chicago som där reflekterar över rykten som samhälleliga fenomen och deras framtida roll.

2. Egenskaper hos rykten

Att viska en hemlighet i någons i öra har väl alla gjort någon gång. Att få vara den utvalde som får den exklusiva informationen skapar spänning. Att viska så att andra i närheten inte kan ta del av vad som sagts är orsaken till varför vi viskar. Men det finns givetvis fler orsaker. Det är inte ovanligt att meningen slutar med att: ”säg inte att jag sa det” eller ”vet du att …!”, Svaret är ofta givet. ”Är det sant?” Fortsättningen följer: ”Ja, men ingen annan får veta om att du vet något!”.

Bild 2. Har du hört att...?

Viskningsleken är rolig att göra med barn för att visa hur en kort mening kan förändras radikalt efter att den kommit till sista barnet i ringen. Skillnaden mellan barn och vuxna när de gör viskningsleken är antagligen inte så stor i hur det som sägs förändras. Det är klart att vuxna och barn har olika referensramar och uppfattar saker på skilda sätt. Vi kan ta ett exempel från en viskningslek från en skola. Det börjar med att en säger: ”I morgon har vi en ledig timme efter lunch”. Meningen förändras till ”vi är lediga efter lunch” eller ”vi är lediga i morgon” eller ”om en timme är vi lediga och får gå hem”. Det handlar om vad vi hör, uppfattar, hur vi själva väljer att tolka och hur vi minns vad som sagts.

Varför meningen i viskningsleken eller vid återberättande förändras har sannolikt flera olika förklaringar. En handlar om att vi inte lyckas uppfatta vad man hör, eller att den som talar gör det i en struktur som går ut på att vinna intresse snarare än att ge en beskrivning med många reservationer om att det finns risk för felaktigheter. Vi vill ju höra vad någon sett. Det finns även en faktor som inte får underskattas och det är att människor själva vill lägga till och dra ifrån för att dramatisera och förenkla. Missuppfattningar är också en

möjlig orsak till att en berättelse eller information inte uppfattas som det var meningen när det framfördes.

Viskningsleken kan ses som en illustration till hur vi kommunicerar. Det finns svårighetsgrader med att ta emot information, förstå, tolka och kanske tvingas acceptera vad som sagts och för att berätta den vidare för andra lyssnare. Eftersom information och berättelser passerar människors sinnen är det snarare regel än undantag att det vi säger till någon har förändrats sedan vi fick höra vad som sagts. Det beror inte på att den som berättar om något gjort det på ett felaktigt sätt, utan på att vi kan registrera och vidareförmedla när vi hört något på olika sätt.

Rykten är påståenden som ofta förmedlas i form av en berättelse och delges som en exklusiv hemlighet i förtroende. Lyssnaren får tillhöra en social gemenskap och samtidigt vara bärare av en hemlighet. Detta skapar ett intresse att lyssna vidare eftersom ett förtroende har tilldelats. Rykten som framförs på ett övertygande sätt har självklart större chans att överleva än de som förmedlas på ett sämre sätt. Om den som sprider rykten lyckas fånga en eller flera lyssnare som övertygas om ryktet, finns det förutsättningar att det sprids vidare. Hemligheten är ofta så het att den inte går att bevara för sig själv, utan måste delas med andra så snart det är möjligt. Sättet att sprida rykten beror också till stor del på i vilket sammanhang det förmedlas. Är berättelsen bra uppbyggd på ett sätt där detaljer läggs till och dras ifrån för att skapa en mer spännande berättelse, ökar sannolikheten för att rykten ska spridas vidare.

Rykten bygger på obekräftade uppgifter

Den grundläggande frågan är vad som egentligen utmärker rykten som samhälleliga fenomen, och hur de kan beskrivas. Inom forskningen i sociologi och socialpsykologi har rykten vanligen definierats som tveksamma meddelanden som sprids från person till person och handlar om en konkret händelse eller person, snarare än en abstrakt idé eller begrepp. Rykten har därmed två typiska drag: dels att deras innehåll inte är bekräftat, dels att de sprids på individnivå (Buckner, 1965).

Standarddefinitionen av rykten utgår från att de utgörs av påståenden som inte kan bevisas (Fine & Ellis, 2010). En mer detaljerad definition av rykten är att de utgörs av ”påståenden om människor, grupper, händelser eller institutioner som inte har kunnat verifieras, men som sprids snabbt mellan människor och uppfattas som trovärdiga på grund av den snabba spridningen, snarare än för att de grundas på bekräftade uppgifter” (Sunstein, 2007).

I en svensk bok om kunskapskritik beskrivs rykten som ”meddelanden som förs över från person till person utan att prövas genom rationella kriterier och utan argumentering” (Halldén 1980: 38). Rykten har också vanligen anknytning till dagsaktuella händelser och är avsedda att bli trodda. De sprids muntligt från person till person, men kan också spridas via nyhetsmedier och sociala medier.

Rykten sprids olika snabbt. Ryktens snabbhet hänger samman med vilka informationsvärden de har för stunden. Ju fler som känner till ryktet, desto mindre värde får det. Samtidigt finns undantag, främst när det gäller rykten som genomgår en slags anrikningsprocess. En bra historia kan bättras på när den vandrar i flera led. De lever vidare och följer tidigare ryktens struktur medan innehållet förändras. Tidsfaktorn förklarar många andra sidor av rykten. Till exempel handlar det ofta om en nyligen inträffad händelse. Även om ryktet har upprepats än här och än där i tio års tid, framställer sig ryktesspridaren alltid som innehavare av en rykande het nyhet. Denna ständiga ”reaktualisering” är ett strukturellt drag hos många rykten. Den är logisk och nödvändig. Genom att sudda ut tiden och ställa kronometern på noll återskapas ryktets värde (Kapferer, 1988).

För att summera: Det som förenar de flesta definitioner av rykten är att de i första hand handlar om information som tillför nya upplysningar om en person eller en aktuell händelse (till skillnad mot sägner som handlar om händelser i det förflutna). Därutöver är avsikten att man ska tro på rykten. De berättas vanligen inte bara för att roa eller distrahera mottagaren som uppdiktade berättelser. I stället är avsikten att rykten ska övertyga (Kapferer, 1988).

Rykten är inte alltid falska

Rykten har alltid förekommit, förekommer idag och kommer med all säkerhet att finnas även i framtiden. Rykten är heller inte alltid falska eller problematiska. Rykten går inte att undvika eller eliminera med någon enkel kommunikationsstrategi, utan är i stället en självklar del av människors sociala liv. Rykten uppstår både på grund av människors helt korrekta tolkningar av vad som faktiskt kan vara på gång, och ibland på grund av rena felaktigheter som sprids vidare. Den ena gången speglar rykten den faktiska kommande händelseutvecklingen, den andra gången är de helt grundlösa.

Hösten 2017 briserade till exempel den så kallade ”#metoo-kampanjen” där kvinnor både i Sverige och utomlands berättade om sexuella trakasserier de utsatts för inom en rad olika branscher och yrkesgrupper. Kampanjen fick mycket stor uppmärksamhet och det gällde inte minst utpekandet av kända journalister, kultur- och nöjesprofiler. Dessa utpekanden – men framförallt diskussionen om vilka andra kända män som varit inblandade i trakasserierna – föranledde omfattande vidare ryktesspridning, inte minst på nätet och i sociala medier. I debatten varnade en del för lynchstämning, och risken för att människor dömdes på förhand innan bevis framlagts. Samtidigt förekom det försvar av ryktesspridningen som en väckarklocka som orienterar människor om en form av fara, och därmed också startar en nödvändig diskussion om vad man ska anse om den här sortens handlingar (Hammarlin, 2017).

Rykten som begrepp har som tidigare påpekats vanligen en negativ klang. Rykten ställs ofta i motsats till sanningar och fakta. Men rykten kan visa sig vara både sanna och falska, eller befinna sig någonstans däremellan tills uppgifterna är bekräftade. Rykten innehåller uppgifter som åtminstone inte kan uteslutas vara korrekta, och som därför är värda att diskutera vidare (Fine & Ellis, 2010).

Rykten är i allmänhet obekräftade uppgifter om någon eller något, men behöver därför inte vara av ondo. Den största politiska skandalen i modern tid – Watergateskandalen i USA, som fick president Richard Nixon att avgå 1974 – grundades först på rykten. Hade Washington Posts redaktion avfärdat ryktena om att presidenten beordrat intrång i demokraternas kampanjhögkvarter hade ett av historiens mest kända journalistiska avslöjanden någonsin förmodligen aldrig inträffat.

Av detta följer att rykten bör betraktas som neutrala fenomen. Allt medan syftet bakom spridandet av rykten kan ha vitt skilda motiv; från systematisk smutskastning till väl avvägda försöksballonger i syfte att åstadkomma långsiktiga förändringar. Rykten buntas ofta ihop med andra mindre positiva begrepp som förtal, konspirationer, desinformation och propaganda. Det är nu mindre lämpligt eftersom alla dessa företeelser har mer eller mindre uttalade intentioner att baktala, vilseleda, förvirra, vinkla, påverka och förvränga sanningen i varierande grad. Rykten däremot, är neutrala till sin natur, men kan användas i varierande syften.

Skillnaden mellan rykten och vandringssägner anses oftast vara att sägner har formen av berättelser med episkt innehåll; en intrig, där rollinnehavarna är utbytbara allt efter den geografiska, lokalhistoriska eller sociala miljö där sägnen återges. ”Råttan i pizzan” förekommer över hela landet, och inte på någon specifik pizzeria (af Klintberg, 1986). Rykten däremot har formen av ett påstående, utan intrig, och gäller ofta en välkänd företeelse eller person. Mellan dessa genrer kan dock övergångar äga rum: rykten kan byggas ut till en sägen, och en sägen kan dras ihop till rykten. Det är också så att effektiva rykten ofta har berättelsekaraktär.

I vardagligt språkbruk betraktas rykten närmast som något mystiskt eller närmast magiskt. Rykten är svåra att greppa. De föds, sprids och växer sig starkt utan att vi riktigt förstår hur det går till. Det finns dock goda skäl att avmystifiera rykten. I själv verket följer rykten en tydlig logik vars beståndsdelar faktiskt kan analyseras. Det finns mönster för hur rykten uppstår, var de uppstår och varför de dyker upp i särskilda situationer (Kapferer, 1988).

Två amerikanska socialpsykologer, Allport och Postman, har definierat rykten som ”påståenden med anknytning till dagsaktuella händelser, avsedda att bli trodda, som sprids från person till person, vanligen muntligt, utan att det finns konkreta omständigheter som kan garantera deras korrekthet” (Allport & Postman, 1947: 501 f.). De båda forskarna genomförde under 1940-talet olika experimentella undersökningar kring ryktesspridning. Deras slutsats var att denna

ryktesspridning präglas av utjämning, skärpning och assimilation. Utjämningen innebär att ointressanta detaljer slätas ut efter hand eller försvinner helt. Skärpningen består i att intressanta uppgifter förstoras i den fortsatta berättelsen. Assimilationen betyder att varje ny berättare av rykten har en tendens att utveckla historien i enlighet med sina egna kunskaper och känslor (Allport & Postman, 1947).

Ryktesforskningen under denna tid intresserade sig främst för fall av ogrundade rykten. Definitionerna av rykten nämner ingenting om informationens sanningshalt. Ingenting sägs om de fall där rykten senare bekräftas. Allport och Postman har främst ”falska rykten” som exempel. De förklarar den process som leder till att rykten oundvikligt måste skapa missförstånd. I ett av deras experiment låter de människor under några sekunder titta på fotografier av en gatuscen. Sedan får de berätta vad de vad de sett. Efter sju steg har beskrivningen bara en avlägsen likhet med det ursprungliga fotot. Allports och Postmans experiment ville således visa att rykten endast föder missuppfattningar. En förklaring till detta kan vara att Allport och Postman arbetade för Office of War Information (USA), där problemet med missvisande uppgifter betraktades som centralt. Forskningen har kommit längre och bedömningen av rykten är i dag både bredare och djupare. I nästa kapitel diskuteras några av de omständigheter som är särskilt gynnsamma för förekomsten av rykten.

3. Grogrunder för rykten

I senare forskning har framhållits att rykten framförallt utvecklas i situationer där människor känner oro, och där det finns en betydande osäkerhet om vad som händer. Sambandet mellan förekomsten av rykten och informationskvalitet i termer av entydiga budskap och trovärdiga källor anses centralt (Oh et al., 2010). I ett vidare perspektiv har därtill hävdats att rykten har en egen ”genetisk kod” i fråga om innehållet, och att det är denna genetiska kod som spelar roll för att rykten ska spridas vidare. Rykten kan därför ses som en sorts samhällelig ”självhjälpsprocess” när människor eller grupper i detta samhälle inte anser sig ha tillgång till adekvat information. Rykten kan således spridas när som helst och var som helst, de kan förändras över tid och de är mycket svåra att bemöta när de väl fått omfattande spridning (Klaus, 2009).

Den amerikanske sociologen Shibutani menar att rykten helt enkelt består av improviserade nyheter som uppstår ut en kollektiv diskussion. Detta innebär att rykten föds under samtal mellan människor, och att de vanligen handlar om vad människor tror om något. Rykten är alltså både en process för spridning av påståenden, och en process för tolkning. Shibutani ser rykten som ett kollektivt försök att ge oförklarade händelser en innebörd.

Rykten drivs av oro och oklara situationer

Shibutanis grundläggande tanke är att rykten framförallt uppstår i samband med betydelsefulla, men oklara, händelser. Ju större en händelse är och ju fler oklarheter som finns kring den, desto större utsikter finns det för rykten att uppstå. Om händelsen är helt oviktig, eller helt utan oklarheter, uppstår sannolikt inga rykten alls, enligt Shibutani. Rör det sig om något betydelselöst eller entydigt uppstår sällan rykten. Korrekta påståenden om en betydelsefull men klar händelse har också svårt att generera rykten. Betydelselösa eller oviktiga händelser kan vara mycket oklara, men de blir aldrig till rykten just därför att de saknar betydelse (Shibutani, 1966).

Shibutanis modell har fått stöd av senare forskning, framförallt vad gäller situationer när rykten inte uppstår. Samtidigt har andra forskare framhållit att det ofta finns svårigheter att slå fast och definiera vad som är viktigt och oviktigt i fråga om förutsättningar för rykten. Det har lett till en diskussion om att ”viktighetsfaktorn” som förklaring för rykten borde ersättas av en ”orosfaktor” som skulle vara något enklare att mäta på ett opålitligt sätt (Oh et al., 2010).

En sådan oro finns inom oss alla, och kan ses både som en positiv och negativ kraft. Den sunda och positiva oron handlar om att vi gör oss beredda för olika typer av situationer. Det behöver inte betyda att vi agerar rationellt när en krissituation inträffar, men att den på något sätt finns i vårt medvetande. Den beredskapen kan till exempel handla om att man är orolig för att något ska ens tonåriga barn när

Bild 3. Vid raset i Tuve 1977 förstördes delar av ett bostadsområde. När de boende fick lämna sitt område började rykten spridas om plundring. Efter en tid fick boende i området hämta de ägodelar som gick att finna. De upptäckte att någon plundring inte genomförts. Foto: Leif Engberg/DN/ TT Nyhetsbyrån

de är ute på helgnätterna med kompisar. Oro inom människor kan också stegras och bygga upp en rädsla. I samband med krig och terrordåd byggs kontrollen upp kring inpasseringar vid flygplatser och offentliga platser. Bara blotta uppsynen av att se och passera säkerhetskontroller med röntgenutrustning kan få oss att tänka på att hotet är närvarande.

Rykten som sprids i större sammanhang mellan människor under en kris kan och har utmynnat i upplopp, demonstrationer eller massflykt. Det är svårt att förklara vilka orsaker och mekanismer som utlöst en händelse. Det är lätt att skylla på att rykten orsakat exempelvis ett upplopp. Vid vissa tillfällen vågar man inte peka ut misstänkta grupper på grund av risken och oron inför nya våldsamheter. Vid naturkatastrofer där människor måste lämna sina hem uppstår ofta rykten om att plundring har skett. Ett tydligt exempel är jordskredet i Tuve 1977.

Desinformation – där syftet är att ljuga – som kan utformas som rykten kan till och med vara en bidragande orsak till att krig startas. Efter att Irak invaderat Kuwait sommaren 1990 uppdrog den kuwaitiska kungafamiljen åt den amerikanska PR-byrån Hill & Knowlton att sprida uppgifter om den irakiska regimens terror. Den mest uppmärksammade berättelsen om att irakiska soldater kastat ut för tidigt födda barn ur kuvöser i kuwaitiska sjukhus gjorde den amerikanska opinionen mer positiv till att USA skulle driva ut Irak ur Kuwait. Uppgifterna var inte korrekta, men ryktet fick genomslag och gjorde det sannolikt lättare för den amerikanska administrationen att fatta sitt beslut (Fine & Ellis, 2010).

Rykten måste kunna övertyga

Ryktens förmåga att spridas handlar i grunden om i vilken grad de uppfattas som övertygande av omgivningen. Om ett muntligt rykte lyckats nå många lyssnare, och om dessa övertygats om innehållet, är det stor sannolikhet för att det sprids vidare. Rykten sprids genom att de berör den som lyssnar, antingen av personliga skäl eller eftersom den omgivande miljön bidrar till att ge näring åt ryktena (Ellul, 1973).

Smittsamma sjukdomar har plågat människor i historien. Det har samtidigt funnits många tankar om hur de kan botas eller lindras. Under 1800-talet i det viktorianska England förekom det exempelvis olika diskussioner om hur könssjukdomen syfilis kunde botas. En idé som var i omlopp innebar att en man med syfilis kunde bli frisk om han hade samlag med en oskuld. Flickans renhet skulle bota sjukdomen. Påståendet var ju på olika sätt uppseendeväckande, men fick säkert en del smittade att vilja tro på det och vilja pröva. En av flera platser där prostitutionen blomstrade var i London. Sjukdomen spreds och behovet av botemedel var antagligen desperat. Det fanns de som kunde förmedla oskulder till betalande.

När immunbristsjukdomen HIV/AIDS fick sitt utbrott på 1980-talet ledde det till att en ryktesepidemi startade i Sverige och i andra länder. En läkare uttalade sig om att ”Isolera alla aidssmittade i egna samhällen”, och polisen skaffade särskilda skyddskläder och hjälmar för att hantera smittade. Alarmismen och oron fick ett kraftigt grepp om våra uppfattningar. Eftersom kunskapsnivån på den tiden var låg inom sjukvården som hanterade smittan, bidrog olika skyddsåtgärder med isolering av sjuka till att ryktena om att HIV/AIDS kunde smitta via myggor eller vid beröring.

Påståendet oroade självfallet många människor. Kunskaperna om hur sjukdomen spreds var då fortfarande tämligen begränsade, samtidigt som det var välkänt att myggor kunde sprida andra farliga sjukdomar, som till exempel malaria. Påståendet om att myggor också spred den nya sjukdomen föreföll därför både trovärdigt och rimligt för många som nåddes av det, och det fortsatte att spridas i vida kretsar trots att det snart skulle komma att dementeras av både forskare och sjukvårdspersonal (Hvitfelt & Olinder, 2007). Påståendet om att myggor sprider aids är ett exempel på ett rykte. Rykten i form av obekräftade påståenden som sprids mellan människor cirkulerar alltid, och har så gjort i alla tider.

Sjukdomen saknade botemedel och bromsmedicinerna hade inte utvecklats. I Afrika som drabbats värst av AIDS kom rykten att spridas. Eftersom smittskyddet i världen nu var bättre rustat och medvetenheten ökat om vikten av att skydda sig med preventiv-medel var man tvungen att diskutera och möta problemet öppnare. I vissa länder i Afrika började man med kampanjer där det varnades för uppfattningen om att ett samlag med en oskuld skulle bota AIDS. Ett tydligt exempel på hur likartade rykten kommer och går. Skillnaden är bara tiden och omständigheterna.

–Isolera alla HIV-smittade!

Lita Tibblings förslag gör Ska-Gustav bedrövad

Kurt-Erik Eriksson överklagar inte dom

En tyst minut för mördad socionom

Palestinier blir särbehandlade

AIDS-HOTET

Så ska polisen skyddas mot aids

"Sex-knark" ger ökad spridning av HIV-smittan

PAPP-DRÄKT

De skadade fick ingen hjälp – alla var rädda för aids-smitta

Bild 4. Göteborgstidningen 1988-04-16 och Aftonbladet 1987-08-08.

Bild 5. En HIV/AIDS kampanj 2008 i Zambia som tar upp riskerna med smittan och om att oskulder inte botar sjukdomen. Foto: Ulrich Doering/ImageBROKER/TT Nyhetsbyrån

Den så kallade svininfluensans utbrott våren 2009 (H1N1-viruset) omgärdades också av en rad rykten. Några handlade om att viruset också påverkade människors mentala hälsa, andra att det minskade den sexuella lusten. En ytterligare kategori av vanliga rykten var att händelsen skapats av läkemedelsindustrin i syfte att tjäna pengar på folks oro (Cirhinlioglu & Cirhinlioglu, 2010). Ryktesspridningen ska dock ses mot bakgrund av att biverkningar av vaccinering med Pandemrix mot svininfluensen faktiskt orsakade en ökning av antalet fall av narkolepsi i delar av Europa och i Sverige. Detta gjorde det inte orimligt att tänka sig att det förekom spekulationer om andra effekter av vaccinet. På nätet förekom till exempel uppgifter om att personer som vaccinerats började gå baklänges.

Mässling är en av de mest smittsamma sjukdomar som finns, och globalt en av de främsta dödsorsakerna bland barn under fem år. Mässlingsfallen i Europa och Sverige har ökat på senare år på grund av motviljan att vaccinera sig. Till största delen beror detta på rykten om att vaccinet mot mässling kan orsaka autism hos barn, och att läkemedelsindustrin också i detta fall är ute efter att tjäna pengar. Ryktet om mässlingen har uppstått därför att en vetenskaplig artikel publicerats med detta innehåll, men där senare forskningsfusk kunde beläggas vilket gjorde att forskaren bakom artikeln blev av med sin läkarlegitimation (Magnusson, 2017).

SEX with me
doesn't cure
AIDS!

Liknande rykten kring sjukdomar och smitta förekommer fortfarande, inte minst tydligt i samband med utbrottet av det nya corona-viruset 2020, där det i den globala pandemins fotspår följt en omfattande ryktesspridning inte minst i sociala medier – till exempel kring virusets uppkomst och om möjliga botemedel.

Rykten handlar om förtroende

Förekomsten av rykten kan också kopplas till förtroende. Om människor sedan tidigare har lågt förtroende för politiker, myndigheter eller en viss organisation finns det en uppenbar risk för att den information som dessa vill förmedla vid en kris inte uppfattas som trovärdig. Har det vid tidigare tillfällen uppkommit rykten i samband med händelser och myndigheten då inte varit öppen med att svara på frågor eller hanterat en krishändelse bristfälligt, finns faktorer som skapar en grund för brister i förtroendekapitalet.

En annan viktig faktor är att människor ibland inte vill lyssna, och inte accepterar den förklaring de fått. Misstron mot officiella källor är något som bidrar till att skapa rykten. Ju lägre förtroende människor har för myndigheter, politiker och organisationer desto lättare uppstår rykten. Om myndigheterna tidigare ”lagt locket på” vid en händelse då informationstrycket varit stort, har de stora problem att bli trovärdiga vid ett senare tillfälle. I de flesta människors ögon kan myndigheter, politiker och företag då bli företrädare för ”lögnen”.

Offentliga aktörer, som myndigheter och regeringar, berättar inte alltid sanningen utan sprider medvetet felaktiga uppgifter. Sådana falska rykten betraktas dock oftast ur ett propagandaperspektiv. Ett sådant kännetecknas av att aktörerna känner till sanningen, men sprider en annan bild av verkligheten till allmänheten. I likhet med vad som gäller för rykten måste emellertid också propagandan bestå av uppgifter som bedöms som sannolika och trovärdiga för att vara framgångsrik (Ellul, 1973; Fine & Ellis, 2010).

När en händelse inträffar börjar människor att söka efter information och förklaringar. Man vill ha svar på vad som har hänt, hur det påverkar en själv och sin närmaste omgivning. Eftersom människor är kommunicerande varelser väntar man inte tills myndigheter, medier, sociala medier och andra aktörer sänder ut information om vad som har hänt. Den muntliga kommunikationen sprids snabbt och får ett högt värde eftersom den levererar såväl påståenden som förklaringar till händelser. När det senare kommer information från myndigheter eller i nyhetssändningar ställs vi inför situationen om vi skall tro eller förkasta ryktet. Om vi misstror våra myndigheter och/eller eller medier kan deras uppgifter stärka ryktena som är i omlopp. Har vi ett förtroende för myndigheter och medier kan rykten avlivas, avta i styrka eller bekräftas vara korrekta.

Under och efter gisslandramat på en skola i Beslan i den ryska delstaten Nordossetien i september 2004 cirkulerade olika uppgifter om de ryska myndigheterna och militärens agerande. Den blodiga

Bild 6. Vid den kaotiska terrorbekämpningen i Beslan, september 2004. Foto: Dmitry Beliakov/TT Nyhetsbyrån

upplösningen bidrog inte till att stärka myndigheternas förtroende utan tvärtom. Färskt i minnet hade människor gisslandramat på en teater i Moskva där cirka 150 personer miste livet i samband med fritagningen.

När människor bär på en misstro mot myndigheter och medier som anses sända ut lögner får ryktena en betydelsefull roll som social problemlösare. I lägen där befolkningen har lågt förtroende och i vissa fall också utsätts för desinformation, propaganda och vilseledning frodas rykten och konspirationsteorier. Informationen som sändes ut från de ryska myndigheterna om Beslan var medvetet knapphändiga, och det framkom senare att viktig information undanhållits allmänheten. Oklarheterna gällde om vem som sköt först och vem som detonerade sprängladdningarna. Och hur kunde en eldstrid mellan militär och terrorister pågå 30 minuter efter den blodiga fritagningen? Den fortsatta jakten på terrorister som lyckats fly från området som varit omringat sedan några dagar väckte fler frågor än svar. Att konspirationsteorier växer fram hos människor när de inte får svar på sina frågor är naturligt. Misstanken om att myndigheterna medvetet döljer och lägger ut dimridåer för att försöka rikta uppmärksamheten åt ett annat håll är en vanlig uppfattning. Ett exempel från Beslan är att ryska myndigheter undanhöll en film som terroristerna själva gjort där de framför sina krav och visar gisslans situation. En rysk tv-station sände dock filmen.

Händelsen i Beslan är ett exempel på när myndigheter uppmanar människor till att vara lugna. När människor uppmanas till lugn upp-

står ofta en motsatt effekt som ger uttryck för oro, som sedan accelererar när människor inget får veta. Ett ökat utrymme för tolkning och nya påståenden som börjar ta form är tydliga kännetecken för krissituationer där en hög stressfaktor finns. När det sedan uppstår misstanke om att människor undanhållits viktig information – eller att lögner har uttalats – söker man information inom en annan arena.

En möjlig väg att undvika detta är att tala om hur situationen ligger till. Hur smärtsam informationen än är kan människor acceptera det bara avsikterna utgår från att de fått svar på sina frågor. Att bemöta en fråga med att man skall ta det lugnt skapar inget annat än frustration.

Myndigheter tar givetvis en risk när de bekräftar rykten. Att uppgifter kommit ut och att man inte har kontroll över sin verksamhet påverkar givetvis förtroendet för organisationer och dess företrädare. Det kan skadas mer om rykten får slå rot och inte kommenteras. Bekräftas eller dementeras vissa delar av rykten kan de återkomma i en annan form. Man kan säga att ryktenas funktion här handlar om att locka eller tvinga fram bekräftelser eller dementier. Det viktigaste är att identifiera att rykten är i omlopp och att skapa sig en uppfattning om vad de förmedlar.

Rykten fyller tomrum

Rykten uppstår inte ur tomma intet. Påståenden som förefaller helt osannolika har mycket svårare att spridas än de som verkar rimliga. Ju större betydelse ett påstående också har för en individ, desto lättare är det att informationen når fler. Rykten måste framstå som trovärdiga för att överleva. Proportionerna måste vara avvägda för att framstå som rimliga. Ett sätt att bedöma rykten handlar om att betrakta deras trovärdighet och om de är rimliga.

Ibland kan det räcka med att ett påstående helt enkelt inte kan avfärdas för att det ska spridas vidare. Mottagaren kan känna tveksamhet inför källan och informationskedjan, men ändå föra ryktet vidare om det förefaller rimligt och i linje med den egna verklighetsuppfattningen eller omgivningens förväntningar. Sådan rykten betraktas ibland som ”för bra för att vara sant” och de förefaller spridas med särskild kraft i olika krissituationer.

Ett exempel är alla uppgifter om plundring, våldtäkter, mord och till och med kannibalism som spreds i samband med orkanen Katrina i New Orleans 2005 (Fine & Ellis, 2010). Ett annat exempel är påstådda förklaringar till Estonias förlisning hösten 1994 som byggde på antagandet att färjan haft en hemlig vapenlast ombord som av misstag detonerat och orsakat katastrofen då 852 människor omkom. (Kalme, 2009).

Ett tydligt exempel på hur rykten uppstår i samband med informationsvakuum är kärnkraftshaveriet i Tjernobyl 1986. En ökad grad av radioaktivitet uppmättes på flera håll, men det dröjde flera dagar innan de sovjetiska myndigheterna bekräftade haveriet. Det var också

i ett senare skede svårt att få en bild av vad som faktiskt hänt, och vilka konsekvenser haveriet fått. Allt detta bidrog till ryktesspridningen. Här förekom till exempel uppgifter om att 15 000 personer begravts i en massgrav nära Kiev, att totalt 300 000 människor dött av strålningen fram till år 2000, och att antalet fall av hudcancer ökat 60 gånger i Ukraina jämfört med det normala efter händelsen. Till detta kan läggas påståendet att haveriet helt enkelt var resultatet av ett experiment som syftade till att mäta effekterna av radioaktivitet på människor, men som gick snett (Takamura & Yamashita, 2011; Geist, 2015).

Informationsvakuum upplevs oftast när officiella företrädare eller ansvariga myndigheter dröjer med att kommunicera när allmänhetens intresse är riktat mot dem. Ett tydligt exempel är när den dåvarande statsministern Göran Perssons inledningsvis inte uppfattade sitt ansvar som regeringschef om att agera vid flodvågskatastrofen och då släppte greppet varpå andra aktörer fyllde tomrummet.

Rykten har en särskild spridningsförmåga vid kriser och avbrott från normala rutiner. Även i de mest extrema situationer har människor en bibehållen förmåga att samla in information och värdera om den möjligen kan vara sann (Mercier, 2020). Ryktesprocessen har en tendens att fokusera på vad som möjligen kan vara sant och sortera bort uppgifter som uppenbart inte kan vara sanna (Shibutani, 1966).

Ett exempel är diskoteksbranden vid Backaplan i Göteborg 1998 där 63 ungdomar omkom och 213 personer skadades. Då uppkom rykten om att branden var anlagd av rasister eftersom de som befann sig i lokalen var ungdomar av utländsk härkomst. Motivet att anlägga en brand av rasister föreföll trovärdigt, och det var också rimligt att tro att det var möjligt att genomföra. Samtidigt dröjde det innan räddningstjänsten och polisen säkert kunde uttala sig från om brandens orsak. Spekulationerna om att branden var anlagd spreds i Sverige och i omvärlden utan att orsaken till branden utretts. Ryktena, som var en tolkning av händelsen i brist på information, växte fram som en förklaring till branden.

Ryktena fick delvis fart efter att den ansvarige för räddningsinsatsen i Göteborg svarade på journalisternas frågor om att man inte kunde utesluta att branden var anlagd. Innan ett uttalande kan göras om möjliga brandorsaker finns det gott om tid för rykten att få fritt spelrum. Vid omfattande händelser som denna var det omöjligt att sitta och vänta på att en utredning skulle bli klar för att vi skulle få svar på de frågor som uppkom. Ryktena spelade då en viktig roll eftersom de gav svar på frågor och visade på tänkbara lösningar. En av de vanligaste frågorna när bränder uppstår är givetvis av vilken orsak det sker och om branden är anlagd. Branden visade sig senare vara anlagd av några av de närvarande ungdomarna och inte av rasister.

Myndigheter har ibland svårt att lämna någon information eftersom de inte har alla nödvändiga uppgifter. Det kan vara svårt för en myndighet att redogöra för provsvar från misstänkta smittkällor när proven inte är helt färdiga och analyserade. Däremot minskar inte allmänhetens vilja att få veta. Att en informationskris uppstår vid knapphändig informationsförmedling är tydligt. Det är svårt att ha initiativet som aktör när en kris uppstår och då myndigheten måste noggrant kontrollera påståenden innan de kan kommenteras.

Vidare spelar det roll i vilken situation eller samhälleligt sammanhang rykten förekommer. Ju större osäkerhet och oro som råder, desto mer troligt är det att rykten slår rot och sprids till fler. I sådana lägen är det till och med möjligt att mer osannolika påståenden kan nå stor spridning eftersom normerna för vad som kan vara rimligt eller inte kan ha påverkats i grunden. De har ibland sagts att oron är ryktenas ”energidryck”. Kriser av olika slag – politiska, ekonomiska, sociala, naturkatastrofer eller pandemier – präglas ofta av en särskilt omfattande ryktesspridning. Det finns två huvudsakliga orsaker till detta. Dels präglas dessa situationer ofta av oklarheter och motstridiga uppgifter, dels innehåller sådana rykten ofta hot av olika slag, mot det egna livet, den egna hälsan eller materiella tillgångar, som vid ekonomiska kriser eller smittsamma sjukdomar.

Rykten handlar ofta om det som är avvikande från det normala, och om det som uppfattas som spännande. Det är mer spännande om mordet på statsminister Olof Palme 1986 var resultatet av en högerextremistisk komplott än en gärning av en ensam missbrukare som råkade befinna sig på platsen med ett vapen. De hotfulla ryktena får oftast mer fart än de mindre hotfulla. Just kring Palmemordet har därför ett stort antal rykten florerat, alltifrån Sydafrikaspår, kurdspår och Boforsaffären till att mordet skulle vara en komplott av högerextrema krafter inom svensk polis, säkerhetstjänst och militär. Fortfarande över 30 år efter mordet får nya rykten med jämna mellanrum stor uppmärksamhet i medierna.

Rykten skapar sammanhang

Rykten skapar också en slags logik. Den enorma informationsmängd vi hanterar dagligen är information i fragment i små eller ofullständiga delar. För att händelser och förhållanden ska bli begripliga och hanterliga strävar vi efter att på olika sätt fylla ut det som saknas. Vi spekulerar och vi tror på rykten som passar in i sammanhang som i sin tur bygger på rykten. Det är ryktenas dubbla funktion att innehålla delar av information som vi betraktar som mer eller mindre faktiska, och att vara ett instrument för att skapa sammanhang. Det vill säga att göra verkligheten logisk.

Våra kunskaper och värderingar är också normalt någorlunda logiskt organiserade. Ibland talar man om att olika åsikter hänger samman. Om vi vet vilka åsikter en person har i några politiska sakfrågor kan vi med viss säkerhet säga vilka åsikter han eller hon

har i närliggande frågor. Detta innebär att rykten som passar till en persons attityder har lättare för att anammas. Ett exempel kan vara en person som befinner sig långt ut på den politiska högerkanten, är stark nationalist och motståndare till invandring. Vederbörande äter förmodligen sällan på libanesiska restauranger eftersom det ibland sprids rykten om undermålig hygien på dessa restauranger. Detta är ett rykte som passar den här personens världsbild, det är helt enkelt logiskt.

När ett rykten får fotfäste och börjar spridas är de svåra att hindra. De flesta rykten självdör, medan andra verkar få ett evigt liv. Rykten innehåller detaljer som gör det intressant att lyssna på och för att sedan sprida vidare. Känner man sig själv berörd av en berättelse sprider man det vidare till nästa person som är villig att ta del av berättelsen. Ryktenas karaktär förändras under tiden de löper. Förmedlaren av rykten kan lägga till, dra ifrån och framföra att de tvivlar på delar av berättelsen och på så vis höja intresset för ryktenas innehåll. Genom att visa tvivel höjer man sitt förtroende samtidigt som spänningen ökar.

Den som förmedlar rykten måste också anpassa sig till den som lyssnar för att kunna övertyga. Eftersom mottagarna av rykten får del av en exklusiv information som ofta görs i förtroende mellan två personer vill han eller hon gärna tro på ryktena. Detta gör man för att få tillhöra en social gemenskap och samtidigt vara bärare av en hemlighet. Hemligheten är ofta så het att den inte går att bevara för sig själv utan måste delas med andra så snart det är möjligt.

Omorganisationer på en arbetsplats är något av ryktenas paradis. Den främsta orsaken är att människor ofta känner oro inför den kommande förändringen och upplever att de inte får tillräckligt med information. Här spelar även tidigare erfarenheter in från upplevda omorganisationer. En vanlig erfarenhet är att människor bär på en negativ upplevelse. Orsaken kan vara att omorganisationer är något svårt och att de inte uppnår de förväntningar som var syftet med förändringarna. En viktig faktor i detta är hur ledningen kommunicerar varför en omorganisation genomförs och samtidigt är medveten om att den orsakar stor oro hos anställda. Ignoreras oron med motiveringen att den planerade förändringen inte anses vara något märkvärdigt, kan bara en sådan inställning skapa fler fjärilar i magen hos de anställda.

Rykten om uppsägningar är mycket hotande. Människor på orten är vaksamma för vad som kan hända förtaget och minsta tecken tolkas. Några täta besök av utländska företagare som transporteras av svarta limousiner ger lätt upphov till rykten om att förtaget ska köpas upp och att detta uppköp kan vara fientligt, dvs förteget köps upp för att läggas ner. Detta kan senare visa sig vara fallet eller tvärt om.

Rykten finns överallt och bland alla

Forskningen visar alltså att rykten framförallt har tre egenskaper. Först och främst är de trovärdiga. De ska handla om något fenomen i verkligheten och beskriva detta på ett realistiskt sätt. För det andra saknas konkreta bevis för det som ryktena påstår. Rykten kan alltså vara korrekta, men bör betraktas som rykten tills dess att de bekräftats. För det tredje ska rykten handla om aktuella fenomen, antingen aktuell händelser eller vara kopplade till en företeelse som för tillfället diskuteras i offentligheten.

Det finns flera missuppfattningar om rykten, som att de alltid är kopplade till vissa situationer, med till exempel brist på information eller kommande specifika händelser. Ibland är detta sant och medverkar till att rykten finns, men de kan likaväl förekomma utan sådana särskilda förutsättningar.

Rykten bör ses i ett socialt sammanhang. De handlar ofta om företeelser som oroar människor. Rykten ger en möjlighet att prata om det man inte bör prata om offentligt: obekväma frågor eller perspektiv. Rykten gör det möjligt att ta upp dessa företeelser som möjliga händelser utan att koppla dem till oss själva. Rykten kan i den meningen fungera som något av en social säkerhetsventil (Fine & Ellis, 2010).

Rykten spelar en viktig roll i umgänget mellan människor. Vi lever i grupper som är mer eller mindre fast sammanhållna, och ju mer sammankopplade dessa grupper är desto tätare är det som kan kallas samtalsgemenskap. Det som gruppen har är en gemensam, och dessutom exklusiv, kunskap som knyter gruppen samman och är en del av det som kallas för samtalsgemenskap. Men vi tillhör samtidigt olika grupper, eller med andra ord samhällsgemenskaper, som exempelvis arbetsgruppen eller en eller flera vänkretsar. Detta innebär i sin tur att rykten som uppfattas som exklusiva vandrar mellan grupper. En förutsättning för att kunna föra rykten vidare på ett förtroligt sätt krävs att en samtalsgemenskap finns eller uppstår. Det är därför rimligt att anta att önskan om grupptillhörighet och gemenskap stärker ryktesspridning.

Möjligen är det korrekt att hävda att rykten förtjänar ett bättre rykte. Rykten är naturliga delar av mänsklig kommunikation och har så alltid varit. Rykten finns överallt var vi än rör oss i samhället. Samtal om vad som inte offentligt kommer till uttryck har alltid förekommit och förmågan att läsa mellan raderna och tolka vad som pågår bakom kulisserna har alltid varit väl utvecklad hos människor. Det är snarare okunskapen om vad rykten är som är ett större problem än att rykten konsekvent handlar om en hotfull spridning av okunskap. Rykten baseras på att det som påstås i varierande grad både uppfattas som rimligt och trovärdigt. Utan att dessa krav uppfylls är det högst osannolikt att ryktet överlever och får stor spridning. Rykten har alltid förekommit, och i nästa kapitel redovisas översiktligt rykten i olika historiska skeden.

4. En historia av rykten

Vi kan anta att rykten började spridas då människor utvecklade ett språk och började samtala med varandra. Sedan urminnes tider har den muntliga traditionen varit en betydande del av vårt sätt att berätta om olika fenomen och hur vi ska förstå världen vi lever i. Berättelserna har vandrat mellan människor i generationer innan de tecknades ner. I myterna kan vi läsa om att rykten och skvaller varit en del av människors liv långt tillbaka i tiden.

Vi kan bara gå några tusen år tillbaka och bekanta oss med den grekiska gudinnan Pheme, skvallrets gudinna och Zeus budbärare. Hon var känd för att skapa intriger och gräl bland de andra gudarna och hos människorna. Hon hade också andra uppgifter som att vara berömmelsens gudinna och nyhetsförmedlare. Hennes namn Pheme betyder nyhet, något som hon basunerade ut i sin trumpet

Bild 7. På Konstakademins tak i Dresden står gudinnan Pheme. Foto: ImageBroker/ TT Nyhetsbyrån

eller horn. Vi kan se henne stå staty på taket vid Hochschule für Bildende Künste i Dresden eller i Fuente de la Fama i Madrid. Pheme uppenbarade sig också i en annan skepnad eller förknippades med en följeslagare som hette Ossa som var en skugglik bevingad skepnad som spred rykten. Eftersom ingen visste vad ryktena kom ifrån så brukade man säga att de kom från Zeus. Pheme heter Fama i den romerska mytologin. Fama, om vi nu tar gudinnan från de romerska gudasagorna, bodde uppe på ett berg i ett hus utan fönster så att hon skulle kunna lyssna dygnet runt på allt som det pratades och viskades om. Hon spred ut nyheter och rykten utan att ta hänsyn till vilka som berördes av dem. Det vi kan lära oss av de grekiskt-romerska gudasagorna är att vetskapen om rykten inte direkt hade några källor utan att de uppkom i samtal mellan människor innan högre instanser kunde bekräfta eller dementera dem.

Gudar och rykten

I den nordiska mytologin förknippas ledarguden Oden med sina korpar Hugin och Munin vad gäller vetgirighet, rykten och skvaller. En klok ledare som Oden vakade över sin omvärld för att få vetskap om vad som pågick. Oden plockade ut sitt högra öga för att låta det ligga på botten i Mimers brunn, visdomens källa. Där kunde han se in i framtiden och på så sätt förbereda sig inför slutstriden, Ragnarök. Men det räckte inte för Oden att bara kunna se, han vill få berättat för sig vad de andra gudarna, människorna och vidundren talade om. Oden skickade ut sina korpar Hugin (tanke) och Munin (minne) för att se vad som hände och lyssna på vad det samtalades om. Mot slutet av dagen landade de hos den vetgirige Oden och viskade i hans öron om vad de hade sett och hört. Eftersom Oden var visheten själv kunde han förstå och sedan vidta nästa drag. Det slutar inte där. Oden lät även klä ut sig i kvinnokläder och beblandade sig med människorna för att lyssna på vad det samtalades om.

Oden som var gudarnas ledare hade ett stort ansvar och var därför tvungen att vara välinformerad. Men det handlade också om att analysera och dra rätt slutsatser om det han fått viskat i sina öron. Det visar att det behövdes en lärd och erfaren gud för att vara den som tolkade rykten och skvaller som spreds. Det betydde att de rykten och skvaller som var i omlopp mycket väl kunde vara trovärdiga och rimliga. Att fördöma dem som enbart falska hade knappast någon med Odens visdom gjort.

Redan den fornnordiska mytologin visar att tillgång till information var en maktfaktor och att innehållet skulle tas om hand på rätt sätt. Den som saknade information var sårbar och därför var nyfikenheten stor. Rykten och skvaller var av ett sådant intresse så att det inte fick gå spårlöst förbi. Något som de grekiska och romerska gudarna också visste om.

Även i Bibeln och Koranen förekommer rykten i olika delar. Oftast så omnämns de i dramatiska och fördömande ordalag i samband med händelser där människor yttrat sig på något sätt. Ryktena anses också

vara destruktiva för människor. Anledningen var förmodligen att ryktena uppfattades så i tidiagre sagor och epos. Ett annat perspektiv handlade om hur människor skulle förhålla sig till rykten. Det var möjligen lättare att fördöma vissa uppkomna rykten eftersom de antagligen inte kunnat bemötas eller hanterats när de väl kommit i rörelse. Det som däremot är viktigt att lyfta fram är ryktenas centrala roll och att de har påverkat situationer och därför omskrivits. Det finns givetvis en negativ bild av detta då också texterna möjligen haft till syfte att varna för ryktenas kraft och tysta olika uppfattningar. En iakttagelse som värt att notera är att ordet rykten omskrivs i andra formuleringar i tidigare översättningar av Bibeln.

I maktens centrum

Vid de kungliga hoven och andra maktcentra blomstrade också rykten och skvaller. Förr som nu. Att kända personer i ledande ställning har varit föremål för människors samtal är inget konstigt. Ledarna blir samtalsämnen eftersom de påverkar livet för vanliga människor. Eftersom många ledare var och är nyfikna om vilka frågor som är på agendan kan det ställa till problem om de inte känner att de har kontroll.

Det finns exempel som när den heliga Birgitta ansågs sprida rykten om kung Magnus Eriksson homosexualitet. De var i fejd med varandra och Birgitta tog till det mest tabubelagda hon kunde använda. Om hon kom på det själv, eller om det var ett vanligt sätt att på den tiden omtala en människa som ogillades är svårt att svara på. Samtidigt var det viktigt att det fick stor uppmärksamhet. Hans fru, Drottning Blanka, anklagades för att ha giftmördat deras son kung Erik Magnusson. Magnus Eriksson fick lämna sin tron. De olika anklagelserna, ryktena och uppenbarelserna från Birgitta sammanfattades sedan i pamfletten: Libellus de Magno Erici rege, där kungen smädades skriftligen. En makthavare av heliga Birgittas auktoritet spelade säkert en roll för att göra påståendena mer trovärdiga oavsett om det var sant eller inte.

Rykten i krigspropagandan

I krig är oron som störst och människor som mest beroende av att vara välinformerade. Ett exempel på det var att innan en biofilm skulle visas i Sverige under andra världskriget så brukade det föregås av en nyhetsradiosändning vilket uppfattades som en självklarhet. Det berodde inte på att det fanns en rädsla för att rykten skulle uppstå utan för att intresset var stor för den ständiga utvecklingen av kriget och att Sverige när som helst kunde dras in.

Under första och andra världskriget fanns det flera exempel på hur rykten och skvaller varit en del av olika staters propagandaverksamhet främst riktade till sina egna medborgare för att motverka dess spridning. Under andra världskriget skickade tyskarna ut flygblad till de brittiska soldaterna om att deras fruar där hemma var

Bild 8. Flygblad som spreds av nazityskland under andra världskriget.

otrogna med amerikaner. Tyskarna hade möjligen analyserat engelsmännen och trodde det skulle få en viss effekt.

Det förekom andra typer av kampanjer som riktade sig till dem som hade en roll inom militären. Alla skulle upplysas om att deras roll var viktig och att deras vetskap i form av en pusselbit inte skulle avslöjas för någon flickvän eller någon skum typ som lyssnade på deras samtal. I kampanjerna ”Careless talk costs lives” kan vi se vilka konsekvenserna av vad ett samtal mellan människor kunde få. I vissa av kampanjerna varnades mer tydligt för att sprida rykten och skvaller. Allt byggde på att det fanns rädslor för att det fanns spioner, sabotörer och egna som vill illa. Men de visste vilken kraft rykten och skvaller hade vilket de på olika sätt ville stävja. Det finns givetvis en humoristisk underton, främst i den brittiska propagandan, medan det fanns de som hade ett strängare budskap.

Vi får betrakta budskapen och bilderna efter tidsandan. Det finns flera paralleller med hur kvinnor framställdes i kampanjerna och hur man såg på skvallret. Det anspelades en del på mäns dumhet och naivitet men också att det fanns medlöpare, så kallade femtekolonnare. Uppmaningen att människor skulle vara tysta bryter mot hur vi är och har säkert motverkat sitt syfte en hel del. Kampanjerna fick säkert en del människor att börja prata mer och känna sig viktiga. I de här fallen kan det bidragit till att staten mer uppmuntrade till spridning än att bekämpa dem.

1. USA

2. Storbritannien

3. Finland

4. Storbritannien

5. Tyskland

Bild 9. I den propaganda under andra världskriget som riktade sig till den egna befolkningen, i flera länder på liknande sätt, uppmanades till att inte samtala med varandra om vad som kunde uppfattas som känsliga frågor. Det fanns en utbredd tro om att fienden lyssnade och sedan vidtog åtgärder som kunde skada landet. Möjligen bidrog de till att börja samtala och sprida rykten om kriget. Bilder: TT Nyhetsbyrån och Albert and Wictoria museum.

Bild 10. Illustration: Bertil Almqvist. Foto: TT Nyhetsbyrån.

Under främst andra världskriget skapades olika verksamheter i bland annat Storbritannien och USA för att bekämpa rykten och för att försöka plantera sådana hos fienden. Rykteskreatörerna och bekämparna fick säkert stor uppmärksamhet inom sina egna organisationer. Om effekten var det som eftersträvades var nog omöjligt att få ett grepp om. Men tron att det fungerade att planera rykten fanns nog.

I Sverige genomfördes en mycket känd kampanj som antagligen blev framgångsrik på grund av den smarta ordleken ”En svensk tiger” och med den blågula tigern som tecknades år 1941 av Bertil Almqvist. Kampanjer sorterade under Statens Informationsstyrelse (SIS) som var föregångare bland annat till Styrelsen för psykologiskt försvar. Kampanjen gillades av en stor allmänhet och fick en spridning även efter kriget inom försvaret. SIS var inte lika populära under kriget då de censurerade olika medier vilket inskränkte de demokratiska värdena och möjligen orsakade en del ryktesspridning.

I Sverige gavs broschyren ”Om kriget kommer” ut 1943–87 i olika versioner. Den var riktad till medborgarna och om vad som kunde hända vid krigsfara. I ett avsnitt under rubriken ”Var vaksam mot falsk information” i den senaste versionen från 2018 i ”Om krisen eller kriget kommer” så nämns rykten med åtföljande uppmaning: ”Tro inte på rykten – använd flera trovärdiga källor för att se om informationen stämmer” och vidare uppmanas läsaren att: ”Sprid inte rykten – verkar informationen inte trovärdig, sprid den inte vidare”. Det framkommer här inte vad egentligen rykten är eller något om hur och varför de uppkommer. Något som möjligen förutsattes att människor redan visste.

Rykten i grundlagen

I den svensk grundlagen, i Tryckfrihetsförordningen (TF), (1949:105), kan vi ta del av en skrivning om rykten. Det finns veterligen inga beskrivningar om vad rykten är, vad de kan åstadkomma eller hur de ska tolkas. Eftersom det syftar på omständigheter som berör främst krig så finns knappast några fall att hänvisa till då Sverige inte varit i krig de närmaste 200 åren. Skrivningarna kan ses som förberedelser om en situation skulle uppstå. Synen i lagtexten om rykten kan nog anses vara förlegad. En översyn gjordes 2017 och ingen ändring gjordes om detta. Den nuvarande skrivningen framgår av följande utdrag:

”TF innehåller i 7 kap. 4 och 5 §§ en fullständig uppräkning av vilka gärningar som utgör tryckfrihetsbrott när de begås genom tryckt skrift och är straffbara enligt vanlig lag. Gärningarna enligt 7 kap. 4 § TF är högförräderi, krigsanstiftan, spionеri, obehörig befattning med hemlig uppgift, vårdslöshet med hemlig uppgift, uppror, landsförräderi eller landssvek, landsskadlig vårdslöshet, ryktesspridning till fara för rikets säkerhet, uppvigling, hets mot folkgrupp, olaga våldsskildring, förtal, förolämpning och, i den utsträckning som anges, försök, förberedelse och stämpling till sådana brott. I 5 kap. 1 § första stycket YGL sägs att de gärningar som anges som tryckfrihetsbrott i 7 kap. 4 och 5 §§ TF skall anses som yttrandefrihetsbrott om de begås i ett i ett radioprogram eller en teknisk upptagning och är straffbara enligt lag.

Ett näraliggande problem, som i detta sammanhang bör beröras, är på vad sätt hotelse skall bedömas, då den förekommer i tryckt skrift. Som regel nämnes icke hotelse i de brottsbeskrivningar, till vilka förevarande paragraf hänvisar; dock förekommer detta uttryck i 16 kap. 9 och 11 §§ strafflagen. En hotelse kan vara smädlig eller ingå i uppvigling eller samhällsfarlig ryktesspridning och blir då straffbar ur dessa synpunkter såsom otillåtet yttrande. Däremot utgör en hotelse att framdeles publicera ofördelaktiga uppgifter om någon icke otillåtet yttrande. Såsom ett led i utpressningsförsök eller annat brott kan hotelse vara straffbar enligt allmän lag.

8. ryktesspridning till fara för rikets säkerhet, varigenom, då riket är i krig eller eljest i lag meddelade bestämmelser om sådant brott äger tillämpning, någon sprider falska rykten eller andra osanna påståenden, som är ägnade att framkalla fara för rikets säkerhet, eller till främmande makt framför eller låter framkomma sådana rykten eller påståenden eller bland krigsmän sprider falska rykten eller andra osanna påståenden som är ägnade att framkalla trolöshet eller modlöshet;”

5. Rykten i mediesamhället

Rykten eller nyheter? Det var rubriken i en reklamfolder från Svenska Dagbladet för att locka nya prenumeranter hösten 2017. I texten påmindes om att rykten sprids mer än någonsin, och att dagstidningen därför är helt nödvändig för att enkelt ta del av trovärdiga källor, objektiva analyser och ordentligt granskade fakta.

Rykten är samtidigt vårt äldsta nyhetsmedium. Långt innan skrivkonsten utvecklades fördes samtal mellan människor, där obekräftade uppgifter fördes vidare. Med press, radio och tv förvandlades under 1900-talet personlig kommunikation till masskommunikation. Med denna utveckling försvann inte rykten, tvärtom återkom de i nya former i de nya medier som utvecklades.

Nyheter i medierna är ingen spegling av verkligheten, utan snarare berättelser om verkligheten. Det gör att nyheter och rykten på flera sätt är sammanflätade. Båda är oftast spännande och dramatiska, och om dessa rykten inte är helt osannolika är det goda möjligheter att de återges i medierna trots sedvanlig källkontroll.

Ett exempel är medierapporteringen vid terrorattackerna i USA den 11 september 2001. Siffrorna om antalet döda uppgick till tiotusentals döda i svenska medier under första dygnets rapportering. Uppskattningen av antalet döda i amerikanska medier uppgick till ca 3–4 000 personer och var inte alls lika höga som i de svenska medierna. Totalt omkom 2 996 personer.

Orsaken till att de svenska medierna förstorade upp antalet döda i jämförelse med de i USA kan vara att de inte var på plats och hade tillgång till tillförlitliga källor utan var hänvisade till bilder och andrahandsinformation. Bilderna talade sitt språk och när skyskraporna kollapsade skapades en situation där antaganden, beräkningar och gissningar kunde komma att fabricera olika scenarion och där den mest övertygande berättelsen nådde rubrikerna och kom ut i etern. I detta läge var det viktigt för bland annat TV att fortlöpande rapportera om händelsen och hålla tittarna intresserade. Detta gav självklart ett tillfälle till spekulationer och antaganden som var byggda på påståenden och att man i samtal kom fram till möjliga siffror som i sig var gissningar. Siffrorna var ju inte orimliga och något vi i ett tidigt läge inte kunde motsäga. Andra medier rapporterade om höga dödstal och det blev därmed en kollektiv sanning.

För medierna var det viktigare att fånga publiken framför tv-apparaterna och få den att stanna kvar. Man fabricerade hellre olika scenarion än att uppge att man inte hade en tillräckligt god bild av läget. Men det finns ingen anledning att kritisera medierna i detta läge. Händelsen var så omfattande och dramatisk att det var viktigast att förmedla nyheterna för att inte tappa den intresserade tv-tittare.

Vid tiden efter det att de kapade passagerarplanen flugit in i skyskraporna, stod i brand och de sedan kollapsade, upprepades ständigt i svenska medier det förväntade höga dödstalet.

Bild 11. En prenumerationskampanj från Svenska Dagbladet.

Bild 12. Expressen 12 september 2001.

ATTACKEN MOT USA

Uppgift i natt: 10 000 döda

Det är tydligt att de höga dödstalen som förekom i svenska medier framstod som trovärdiga och rimliga för journalisterna som bedömde situationen för att sedan förmedla nyheterna. I detta läge var närheten till platsen av avgörande betydelse. Ur ett svenskt perspektiv vet ett stort antal svenskar att det bor nästan lika många invånare i New York som i hela Sverige. Det var ingen tillfällighet att beräkningarna blev uppförstorade.

Medierna kan spela stor roll för ryktesspridningen i olika typer av kriser. Under finanskrisen 2008 bidrog internationella medier till att skapa mycket stor oro på Island. Landet drabbades hårt av finanskrisen, men uppgifter om krisens omfattning var inte korrekta. Det förekom uppgifter om börsen i Reykjavik förlorat 94 procent av sitt värde och att 20 000 islänningar gått i personlig konkurs till följd av krisen (Chartier, 2011). I samband med finanskrisen i Sverige förekom inledningsvis rykten om att pengarna skulle ”ta slut” i bankomater och banker och småsparare köade utanför banklokalerna för att ut sina pengar.

Rykten och sociala medier

Teoretiskt sett är det rimligt att anta att digitaliseringen skulle ha gjort rykten mer eller mindre överflödiga. I vår tid finns inte länge någon avsaknad av aktuella nyheter eller något informationsvakuum. Tomrummet är borta, uppgifter om olika företeelser bara något knapptryck bort, vilket borde leda till mindre av spekulationer och grogrund för att rykten skulle uppstå. Men i stället har det blivit tvärtom. I digitaliseringens tid är ryktena fler än någonsin. Inte på grund av bristen på information, utan för att det finns ett överflöd av information överallt.

I detta överflöd är det allt svårare att skilja mellan verklighet och fantasi, mellan vad som är sant och falskt och mellan vad som är

Bild 13. President Bill Clinton och Vita huset-praktikanten Monica Lewinsky på besök i Philadelphia i augusti 1998. Foto: Dan Loh/AP/ TT Nyhetsbyrån

rykten och fakta (Kimmel, 2004). Internet kan helt enkelt betraktas som ryktesspridningens nya blodomlopp och de sociala medierna som dess hjärta.

Att det finns ett ökat samspel i detta avseende mellan Internet och andra medier när det gäller nyhetsförmedlingen är också känt sedan länge. Det finns många exempel på rykten som först uppträtt på nätet för att sedan sprida sig vidare till andra medier. En omfattande ryktesspridning av detta slag skulle på sikt kunna påverka alla mediers trovärdighet negativt om den blev alltför vanlig. Å andra sidan kan hävdas att de gånger som Internetrykten visar sig vara i stort sett sanna, som beträffande Bill Clintons affär med Monica Lewinsky, så ökar Internets trovärdighet medan traditionella mediers tvekan att presentera nyheten snarare minskar allmänhetens förtroende för dem (Sunstein, 2007).

Det förekommer givetvis rykten på nätet. Bloggar fick tidigt uppmärksamhet eftersom de användes i opinionsskapande syfte, och att de bland annat i USA varit en del av så kallad ”negative campagning” i politiska val där avslöjanden om kandidaternas tidigare ”okända” bakgrund omskrivits. När rykten har spridits har de också hamnat i

skriftlig form hos någon som vill dra uppmärksamheten till sig för att få människor att lyssna på dem. Att bloggare på något sätt skulle vara skapare av rykten är knappast fallet utan snarare att de uppfattar det som trovärdigt och rimligt och därför vill föra det vidare. Deras tro visar snarare att de är en del av ryktesspridningen än att de är några nya rykteskreatörer.

Opinionsbildare har tidigare innan bloggarna fanns använt sig av olika kanaler för att nå ut. Att rykten på något sätt skulle vara planerade skapar snarare en mystik om att rykten är planterade och smygs ut för att exempelvis lyfta fram en fråga i strålkastarljuset. Det finns däremot inget tvivel om att nätet skapat fler sätt att kommunicera. I de fallen där bloggar har ansetts sprida rykten handlar det snarare om att propagera för sin sak. I de budskap som sprids knyts informationen till rykten som anses vara i rörelse.

Moderatledaren Fredrik Reinfeldt omskrevs inför valet 2006 i e-postmeddelanden som skickades till bland annat nyhetsredaktioner. Om Reinfeldt sades att han anlitat svart städhjälp. Efter en tid spårades e-posttrafiken till Socialdemokraternas partihögkvarter där

Bild 14. Efter det att anställda på Socialdemokraternas kansli skickat falska mejl om Reinfeldt uppmärksammades det stort i några dagar i medierna.

en anställd hade skickat dem. Bland annat partisekreterare Marita Ulvskog fick gå ut och beklaga det inträffade. Upphovsmannen gick själv ut i ett pressmeddelande och bad om ursäkt, samtidigt som han uppgav att han bara skickat iväg information som han själv hade hört när olika rykten cirkulerat. Att han själv trodde och uppfattade ryktena som korrekta gjorde saken intressant eftersom han blev en spridare med syfte att baktala. I det fallet handlar det inte om förtal eftersom påståendena varit i omlopp under en längre tid innan de blev e-post.

Sociala medier har tveklöst en stor potential när det gäller krishantering eftersom de möjliggör en snabb informationsförmedling och har stor räckvidd. Dessa positiva egenskaper måste dock ställas mot flera nackdelar, varav den viktigaste handlar om att sociala medier också bidrar till att öka ryktesspridningen. Det är därför av största vikt att den som kommunicerar vid kriser är medveten om att sociala medier både utgör en möjlighet och ett hot i samband med kriskommunikation (Alexander, 2014).

De flesta studier som gjorts kring rykten och sociala medier i samband med kriser visar att de digitala plattformarna ofta förstärker ryktesspridningens styrka och omfattning. I en jämförande studie av tre olika händelser – terroristattacken i Mumbai 2008, Toyotas återkallande av vissa bilmodeller 2010 och skjutningen på ett café i Seattle 2012 – noterades att olika rykten kring dessa händelser fick snabb spridning på Twitter. Flödena präglades i nästan lika stor utsträckning av rykten som av bekräftad rapportering om händelserna. Sannolikheten för att rykten uppstod kring dessa händelser ökade om det handlade om information utan tydlig källa, om det fanns en personlig koppling till händelsen eller om det rörde sig om en allmän oro över utvecklingen (Oh et al., 2013).

I en studie av bombattentatet mot Boston Marathon 2013 granskades relationen mellan rykten och bemötanden av dessa på Twitter. Analysen visade att rykten bemöttes i viss utsträckning, men att det var lika vanligt att obekräftade uppgifter fick stå oemotsagda (Starbid et al., 2014).

De komplexa Twitterflödena i samband med kriser bekräftas av en studie kring en händelse där en beväpnad man bombhotade och tog sig in på en radiostation i Nederländerna i januari 2015. I samband med händelsen innehållsanalyserades över 58 000 tweets inom de närmaste sex timmarna. Analysen visade att även gamla uppgifter fortsätta att spridas vidare, trots att nya fakta som tillbakavisade dessa hade tillkommit, och trots att flera användare påpekade att situationen hade förändrats (Jong & Dückers, 2016).

Liknande resultat framkom vid en undersökning kring Twitterkonversationen i samband med kärnkraftshaveriet i Fukushima i Japan 2011. Detta föranledde en omfattande ryktesspridning på Twitter som sannolikt ökade oron bland användarna. Undersökningen är kanske mest intressant för att den diskuterar olika möjligheter att hantera ryktesspridningen på nätet, till exempel genom att skapa särskilda

”ryktesmoln” där olika rykten som florerar fortlöpande kan samlas in och dementeras (Miyabe et al., 2014). Det återspeglar en tro att det är möjligt att effektivt dementera rykten med hjälp av den nya tekniken.

Det är sant att rykten ofta får fart på de digitala plattformarna, men det finns också exempel på när sociala medier visar sig mer källkritiska än den traditionella nyhetsmiljön. Efter den svåra jordbävningen i Chile 2010 studerades flöden på Twitter och det visade sig då att obekräftade uppgifter om händelsen ofta ifrågasattes av användarna på ett annat sätt än när bekräftade uppgifter förmedlades. Rykten var inte ovanliga på Twitter, men det var inte heller ifrågasättanden av dessa rykten (Mendoza et al. 2010).

Ett intressant försök att förstå varför vissa obekräftade uppgifter på Twitter sprids vidare och varför vissa inte gör det redovisas i en studie av flöden i samband med en tornado i Oklahoma 2013. Undersökningen visade att den viktigaste faktorn bakom att sprida rykten vidare var avsändarens trovärdighet, medan ett tvetydigt innehåll var den viktigaste faktorn för att inte sprida meddelandet vidare på Twitter (Liu et al., 2014). Liknande resultat framkom vid en studie av Twitterdata i samband med jordbävningen på Haiti 2010. Rykten uppstod framförallt i samband med osäkerhet om läget och oro över utvecklingen. När uppgifter från trovärdiga källor publicerades minskade oron på Twitter och ryktesspridningen avtog (Oh et al., 2010).

Att traditionella medier fortfarande har ett stort inflytande över de bilder allmänheten har av kriser kan inte förnekas, men något som blev tydligt till exempel under oroligheterna i Stockholmsförorten Husby våren 2013 var den snabbhet med vilken rykten om påstådd polisbrutalitet spreds i sociala medier och den kraft med vilken sådana inlägg fick stöd på dessa plattformar. Sociala medier har kommit för att stanna och blir bara mer viktiga i framtiden. Husbyuppploppen visade mer än något annat att den digitala kriskommunikationens villkor har förändrats i grunden och att förmågan att förstå och förhålla sig till denna utveckling kan vara helt avgörande för framtidens krishantering (Nord, et al. 2014). I nästa avsnitt uppmärksammas därför olika metoder att hantera ryktesspridning.

6. Konsten att bemöta rykten

Ryktesbekämpning är mycket svårt. Det är inte lätt att komma med korrekta och relevanta korrigeringar när en bild väl har satt sig i människors medvetande, och där samtal redan äger rum om hur det ”egentligen” förhåller sig.

Även om förutsättningarna för att bemöta rykten kan tyckas vara goda är det i praktiken svårt att hejda ryktesspridning. I en studie undersöktes hur förmågan till ryktesbekämpning påverkades av hur en kris tidigare skildrats i sociala medier. Resultatet visade att rykten var mycket svåra att hantera också när krisen inledningsvis skildrats på ett övervägande positivt sätt (Wang & Song, 2014).

Det är viktigt att man inte blir förvånad om ett flertal rykten kommer i rörelse när något inträffar. Man bör vara medveten om att händelser kan föda rykten, och att rykten kan starta att händelseförlopp. När det gäller rykten finns det också en underhållningsfaktor som spelar en stor roll. Att döda rykten innebär att förstöra en bra berättelse. Den kan innehålla delar med ibland stort allvar, brott mot regler och intrikata upplysningar. Den kan innehålla stora lögner eller den nakna sanningen. Men känslan att få vara en del av rykten och dess spridning kan ibland upplevas som viktigare än att söka svaren utanför dramatiken.

Att lära sig känna igen rykten är inte heller lätt. Det handlar till viss del om att kunna relatera till olika typer av situationer där rykten vanligen förekommer. Det märker vi när vi hör företrädare uppmana oss att vi inte ska tro på rykten och vissa fall gärna rapportera in dem till myndigheterna.

Att möta rykten i sociala medier

De sociala medierna innebär både nya möjligheter och problem för organisationers kriskommunikation. Dessa medier kan utgöra en grogrund för förtroendekriser eftersom information, rykten och desinformation kan spridas till många väldigt snabbt, men de sociala medierna ger också organisationer möjlighet att snabbt bemöta rykten och anklagelser och denna krisrespons kan nå ut till många på kort tid.

Tidigare studier på området visar att organisationer och myndigheter kan vara framgångsrika i att bemöta rykten i sociala medier genom att snabbt bli aktiva i den diskussion som pågår där, men att detta också kräver både resurser och kunskaper om hur sociala medier fungerar. Det är också viktigt att beakta den roll som traditionella nyhetsmedier kan ha både när det gäller att sprida, och att hejda fortsatt ryktesspridning (Andrews et al. 2016).

Det digitala landskapets sensitivitet och snabba rörlighet gör, enligt Coombs och Holladay (2012), att det ofta uppstår så kallade ”paracrises”. Med ”paracrises” menar de i korthet när sociala medieanvändare snabbt reagerar på och engagerar sig i rykten och spekulationer

på ett sätt som liknar en krissituation, även om situationen inte alltid i grunden är speciellt alarmerande utifrån traditionella synsätt för vad som kännetecknar en kris.

Frågan är, enligt Coombs och Holladay, hur organisationer ska hantera och bemöta, dessa i formella termer ”icke-kriser” som oftast inte leder till att organisationens officiella krisorganisation startas upp. En viktig väg att gå för att bättre hantera dylika kriser menar de är att organisationen utvecklar förmågan att arbeta med så kallad monitorering av sociala medier, en typ av verksamhet som huvudsakligen utvecklats inom informatiken.

Ett stort problem är hur man skapar en kritisk allmänhet. Det ligger i ryktens natur att de inte enkelt ska uppfattas som någonting obekräftat, eller som en direkt lögn. Rykten är inte intressanta om det är uppenbart att det som påstås är helt orimligt. Rykten måste uppfattas som trovärdiga, och de blir intressanta eftersom de ofta förmedlar någonting uppseendeväckande. Vi kan därför slå fast att de rykten som sprids inte innehåller uppenbart falska budskap. Men hur analyserar man ett troligt rykte med hänsyn till sanningshalten, och hur lär man ut denna analys?

Det är knappast märkligt att rykten frodas i samband med omorganisationer. De personer som leder en omorganisation kan vara lika oroliga som de som eventuellt kommer att drabbas. De personer som sitter i ledningen kan i vissa lägen övertolka sin roll och bedöma att de inte kan säga något. När en ledning för en organisation har fattat beslut om exempelvis nedläggning eller utflyttning av en verksamhet kan sättet att förmedla informationen skapa fler frågor än svar. Ledningen kan vilja förmedla information som är svävande och hoppingivande för att de tror att de kommer att skada de berörda mindre. Det som bör göras är motsatsen. Sanningen bör förmedlas, hur smärtsam den än är. Den som är drabbad av besked om uppsägning kan i vissa lägen reagera med vrede därför att han eller hon inte fått korrekt information tidigare. En annan blir orolig för sin personliga ekonomi. Och en tredje försöker att finna svar, och lösningar, någon annanstans. Reaktionerna beror dock till stor del på vilket förtroende de har för ledningen sedan tidigare.

Ett annat exempel är när rykten uppstår om att vattensystemet innehåller kolibakterier och att det är orsaken till att människor blivit sjuka. Om de som ansvarar för vattenförsörjningen är helt säkra på att det inte varit bakterier i vattnet kan man bemöta påståendet kraftfullt. Det räcker ofta inte med att kommunicera via vattenverkets hemsida och skicka ut pressmeddelanden. Det kan vara en god hjälp för att lugna människor en kortare stund. Men det tar inte död på ryktena. Informationsinsatserna måste även ske muntligt, skriftligt och genom flera olika kanaler som exempelvis medier. Det är också av stor vikt att personer i ansvarsställning går ut och informerar om hur situationer är. De som dementerar rykten måste själva ha sakkunskapen och veta att det de säger är korrekt. Det räcker inte alltid med en övertygande talesperson.

När en dementi skall föras fram är det viktigt att inte tala om vad ryktena innehåller utan att använda sig av egna formuleringar. Om vattenverket i kommunen talar om att ”det finns ingen risk att bli sjuk av det vatten som sagts innehålla kolibakterier. Vattnet är drickbart. Men för säkerhets skull bör ni koka vattnet i fem minuter innan ni dricker det” leder detta till nya problem. Vi ställs då inför en situation där vi väljer att höra det vi vill höra och att vi kanske inte minns allt vad som sagts. Det vi med största sannolikhet kommer att minnas är orden ”sjuk”, ”kolibakterier” och att ”vattnet skall kokas” precis som i de rykten vi hört. Vattenverket bör istället gå ut med information som säger att ”vattnet är drickbart, vilket de prover som har tagits visar. Vattenkvaliteten har varit opåverkad”. Är vattnet verkligen drabbat av bakterier ska det givetvis också sägas.

Om rykten skall dementeras är det viktigt att veta hur man känner igen dem. I det här läget är det viktigt att inte moralisera över ryktena och avfärda dem som falska. Den inställningen gör det mycket svårt att dementera ryktena. Om en dementi skall få genomslag krävs att den som dementerar ryktena har en hög trovärdighet. Men det finns även ett dilemma med att låta personer med hög trovärdighet kommentera rykten. Det första problemet handlar om att personen kanske inte har kunskaper om vad rykten egentligen är. Det andra är hur man ska bemöta rykten. Att tiga ihjäl rykten fungerar främst när det gäller privata områden, medan det inte är möjligt varken för myndigheter, företag eller organisationer som vill uppehålla ett högt förtroende och leva upp till sin plikt att informera medborgarna.

Ibland måste också rykten bekräftas. Nya fakta kan ha tillkommit. Det krävs också då att den som bekräftar rykten innehar stor trovärdighet. Det finns givetvis en risk att när rykten bekräftas så kan det upplevas som om att den som tidigare dementerat ryktena blivit avslöjad. Rykten visar i själva verket något som många redan visste. Om ryktena är korrekta innehållsmässigt kan själva ryktesberättelsen i sig vara så dramatiserad att den måste korrigeras. Det är en svår konst, eller snarast omöjligt att bekräfta delar av ett rykte samtidigt som man dementerar andra delar och påstår att ryktet är överdrivet.

Att förhindra rykten hör nog till det allra svåraste som finns inom kommunikationsområdet. Men ett sätt är att acceptera att det muntliga samtalet mellan människor är det överlägset effektivaste sättet att kommunicera. Människor slutar inte tala med varandra bara för att medierna rapporterar om en händelse. Människor ger uppslag till tankar, frågor och ryktesprocesser. Problemet är att vi försöker analysera ett samtal som något logiskt förmedlande av information mellan människor. Samtalet handlar snarare om hur påståenden, frågor och svar varvas med byten av inriktning på samtalsämnen och där aldrig frågor besvaras eller där påståenden ifrågasätts. Att den som kommunicerar kanske inte direkt är intresserad av att höra vad någon annan säger utan är mer angelägen om att föra ut sitt budskap. Det kan i samtal handla om ett genuint intresse att lyssna och tala där det ställs krav på förståelse, ifrågasättande och formulering av egna påståenden.

Att tiga ihjäl rykten kan ibland vara en bra strategi när det gäller skvaller om en persons privatliv eller relationer. De flesta personer som befinner sig i någon typ av offentlig roll ger upphov till samtal om honom eller henne. Rykten som uppstår kan vara svåra att bemöta på ett bra sätt. Om ryktena innehåller personliga frågor som kan vara ogrundade kan man låta dem förbli det genom att inte bemöta uppgifterna. Det kan gälla uppgifter om att offentliga personer bär på en sjukdom, är alkoholister eller att har sexuella relationer på arbetsplatsen. Denna typen av rykten eller skvaller kan vara korrekta men eftersom de anses beröra ett känsligt och personligt ämne lyfts de inte upp som ett problem. Ryktena kan däremot framkalla reaktioner och leda till att den person som står i fokus känner sig tvungen att besvara det som påståtts i ryktena.

I de fall där det inte går att tiga ihjäl rykten finns möjligheten att lyfta fram att ryktena är absurda. Genom att säga att detta är fallet kan man få det att framstå som en lögn eller förtal. Vi vet att lögner är något vi varken vill tro på eller sprida vidare. Bill Clinton dementerade kraftigt när det gällde relationen med Monica Lewinsky. Detta var ett djärvt grepp av Clinton. Ingen ville tro honom. Ryktena var sanna och den konstaterade lögnen ett faktum. Strategin hade misslyckats.

Under EU-toppmötet i Göteborg 2001 genomfördes stora demonstrationer och delar av det urartade i omfattande kravaller. Polisen hade svårt att återskapa lugnet på gatorna. Polisen möttes av gatstenar och flera skadades allvarligt. Inom polisen var förtroendet lågt för deras ledning. Under kravallerna stormade ridande poliser mot

Bild 15. Vid EU-toppmötet i Göteborg i juni 2001 fick polishästarna och deras ryttare ett hårt bemötande. Foto: Niclas Hammarström/Aftonbladet/ TT Nyhetsbyrån

Bild 16. Del av artikel, Dementi från Svenska Dagbladet 2001-06-20.

FAKTA | FALSKT RYKTE

Myt att polishästar avlivades

►Efter de hektiska dagarna i Göteborg är det dags att visa upp facit.

Inga polishästar har avlivats efter demonstrationerna i Göteborg. Det slår Göteborgspolisens presstalesman Bengt Staaf fast.
– Då avlivar vi den myten med en gång. Några av hästarna har fått smärre blessyrer, en av dem har fått sys med tre stygn och en har en stukad led. Annars mår de bra.
Det var Göteborgs-Postens nätupplaga som först kom med påståendet att sex polishästar skulle ha avlivats efter att ha skadats.
Nyheten spreds sedan till andra medier, och publicerades bland annat i Svenska Dagbladet.

de stenkastande aktivisterna som inte flydde utan mötte de beridna poliserna med stenkastning. Varken poliser eller hästar klarade uppgiften särskilt väl. Det gick att se att poliser och hästar var skadade. Rykten spreds om att polishästarna skulle gå till slakt. Polisen i Göteborg lade stora resurser på att dementera ryktena främst gentemot medierna. Polisen hade kontakt med nyhetsredaktionerna och ville att de skulle följa med till stallet där hästarna stod för att visa att de levde. Några av hästarna hade sår som hade sytts ihop. När medierna blev uppmärksammade på att hästarna var utmattade och några var lätt sårade men inte skulle gå till slakt avtog ryktena fort. Dementier gick ut i Göteborgs-Posten och i andra medier.

Djur anses vara oskyldiga och i människans kontroll vilket framställer dem som värnlösa. Djur i utsatta lägen får ofta stor uppmärksamhet och där skapas opinioner för deras rätt.

Ryktesbekämpning är därför svårt. De avsedda insatserna för att slå ihjäl rykten kan likaväl fungera som upplivningsförsök av rykten som lever på sparlåga. Att informera om sin verksamhet kontinuerligt och inte blanda in det som ryktena förmedlar. Det är viktigt att inte börja kommunicera på ett nytt sätt som inte har gjorts tidigare. Kriser brukar vara upphov till att organisationer ställs inför situationer som förändrar tidigare kommunikationsmönster.

Rykten bekämpas allra bäst om det går att föra fram en ännu bättre berättelse än det rykte som cirkulerar. Att komma på det när rykten fått fäste är svårt och samtidigt ett riskfyllt sätt att bekämpa dem. Men lyckas man fånga uppmärksamheten med en konstruerad berättelse kan det uppfattas som medveten avledning av uppmärksamhet och manipulation. Däremot kan rykten förpassas till avgrunden då de konkurreras ut av information som tillför en bra dramaturgi och som uppfattas som rimlig och trovärdig.

Ofta finns en självuppfattning inom en organisation om att de lyckats ta dö på rykten med dementier. Detta handlar mest om att vi tror oss skapa en bild av att ha lyckats dementera. I själva verket var kanske ryktena en mycket begränsad företeelse som fick en del av organisationen i gungning.

Strategier för rykteshantering

När det handlar om att hantera rykten så är det en mycket svår uppgift att bemästra. Det finns de som tror sig bekämpat rykten genom dementier och kommunikationsinsatser. Den upplevda framgången med bekämpandet är oftast en i efterhand uppdiktad framgångssaga av de som drabbats av rykten och sedan konstruerat en berättelse som de tror på. Sådana reaktioner är ingen nyhet då det kan förklaras som en reaktion från de som upplevt sig stå i centrum av händelsen. Oftast handlar det om att ryktena avtar i styrka och sedan dunstar. Men det kan också handla om att ryktenas kraft försvinner eftersom den uppkomna situationen inte längre är intressant nog. Andra händelser och nyheter konkurrerar om uppmärksamheten.

Till stor del handlar det om att rykten ibland upptar enbart en verksamhet och just vissa människor känner att de tappat kontrollen. Det är just det som ryktena lyckas göra med oss. Ryktena drar undan mattan på oss när vi minst anar och det gäller att komma snabbt upp på benen igen. Men det ska sägas att ett hårt arbete med att föra ut korrekt information har inverkan på hur vi upplever att en händelse utvecklat sig.

Rykten slår mot alla oavsett var vi befinner oss i för olika organisationshierarkier och oavsett vår bildningsnivå eller vilka erfarenheter vi bär på. När rykten kommit att slå igenom vid en händelse så innebär det att en eller några påståenden trollbundit delar av allmänheten. Ryktena har en förmåga att hålla uppmärksamheten i ett järngrepp. När rykten uppkommer i och om en organisation så handlar det om att någon dominerar uppmärksamheten på ens egen planhalva. Känslan uppstår är att denna olustkänsla måste brytas med alla tänkbara medel. Resultatet av detta blir att drabbade organisationer lägger stora resurser på att just bekämpa rykten.

När rykten cirkulerar måste det först och främst konstateras hur man skiljer dem från andra uppkomna uppgifter. Ofta saknas det vetskap om vad rykten är och hur de fungerar. Men även om det finns kunskaper om vad rykten är så ger det inte bättre förutsättningar för att dementera rykten utan snarare en ökad förståelse för hur man ska förhålla sig till dem, hur de sprids och lever vidare. En viktig kunskap är att inte själv vara den som sprider dem vidare. Det brukar sägas att det är bättre att förekomma än att förekommas vilket det ligger en hel del sanning i. Det är bra att vara proaktiv och att informera vid exempelvis en krishändelse om dess möjliga konsekvenser så fort det är möjligt. Annars gör någon annan det.

När rykten etablerar sig så finns det en risk för att en organisation lägger orimligt mycket tid och kraft på att hantera rykten i förhållande till andra uppkomna frågor. Bara vetskapen om möjligheten att bekämpa rykten gör att de resursmässigt kommer att äta upp mycket tid och kraft för organisationen.

Det bästa rådet man kan ge en organisation som arbetar med en kris är att förmedla all tänkbar information om situationen. Svara på alla uppkomna frågor och redovisa så mycket bakgrundsinformation som möjligt. Att visa total öppenhet är inte lätt men nödvändigt då allmänheten faktiskt har rätt att få full insyn i vad som hänt och vad som kommer göras framöver. Lyckas en organisation kommunicera om olyckan, den uppkomna krisen eller skandalen så avtar ryktenas kraft.

Hanterar man en uppkommen situation i handling och samtidigt kommunicerar om vad som gjorts kommer vissa rykten försvinna eller avta i styrka. Läggs däremot all kraft på att dementera rykten missar man kanske andra väsentliga frågor som allmänheten skulle var i stort behov av.

Det finns olika sätt att förhålla sig till rykten. Ett sätt är att inte svara på rykten utan att tiga ihjäl dem. Tiden får visa att ryktena var orimliga och saknade trovärdighet, eller var korrekta. Ofta hjälper det inte att säga något då vissa företrädare har så låg trovärdighet att det är meningslöst att kommentera. I andra sammanhang bör man inte kommentera sådant som upplevs som skandalomsusat.

Ett annat sätt är att säga: ”Vi kommenterar inte uppgifterna”. Det är en vanlig fras vi kan höra och läsa inom finansnyheter när det gäller exempelvis orsaker till ras på börsen, uppköp av företag eller om konkurrenters förehavanden.

När rykten dementeras ska innehållet i dem inte upprepas i det uttalande eller i den skriftliga informationen som kommuniceras. Ett annat språkbruk än ryktenas måste användas för att inte återupprepa och ge dem mer spridningsmöjligheter. I sådana sammanhang måste ett tydligt förhållningssätt till rykten skapas. Helst före i den kriskommunikationsplanering som görs.

7. Efterord: Ryktets öde

GARY ALAN FINE / NORTHWESTERN UNIVERSITY

Vi lever i en värld av fakta och promiskuösa påståenden. Vilka ska vi tro på? Vem kan vi lita på? Kan vi lita på våra sociala relationer för att urskilja oklar sanning? Och på vilket sätt bidrar förändringarna i informationsmiljön till uppkomst och spridning av rykten? Med all den information vi får via TV, och variationen av informationen på olika hemsidor, så har påståenden om tillgång till sanningen om världen ökat exponentiellt. Detta är en ny verklighet som vi måste erkänna. Inom alla livets områden värderar vi informationens anspråk genom att bedöma innehållet och kommunikatören. Vi överväger vad som är rimligt och vad som är trovärdigt.

Rykten, eller vad vi kan benämna som osäker kunskap, kräver att vi omvandlar misstänksamhet till förtroende. Detta kräver i sin tur att vi bedömer vår kommunikation i termer av vårt förtroende för dem som vill övertyga oss och i relation till deras anseende. I detta avseende bedömer vi rykten som ett unikt socialt kunskapsområde. Förståelsen av rykten beror på vad som kan kallas rimlighetens och trovärdighetens inverkan? Dessa strategier för utvärdering har skiftat i en tid av bred tillgång till påståenden i världen via hemsidor, diskussionsforum, och sociala medier. Enbart det faktum att information är allmänt tillgänglig gör den inte mindre tvetydig. Vi hoppas kunna upptäcka sanningen men i realiteten finner vi ofta tvetydighet. Vi upptäcker sanningens gräns: okunnighetens domän. Vid denna gräns finner vi osäkerheten i kunskap – ett område där rykten lever. Felaktigheter har en historia, liksom sanning. Medan osäker kunskap avsiktligt kan konstrueras av vilseledande organisationer, kan rykten ofta uppstå som ett resultat av missförstånd eller att goda gissningar tas som verklighet.

När vi har avstånd till händelserna i fråga, blir vi ofta utmanade att bedöma de påståenden som vi hör. Detta förutsätter att vi litar på våra sociala relationer och på värderingar av dem som vi är anslutna till via våra sociala nätverk. Även om en liknande process sker med bedömning av all typ av information, så är det särskilt fallet gällande rykten, som per definition innebär osäker information från osäkra ryktesspridare.

Medan rykten kan handla om triviala eller vardagliga sociala sfärer fokuserar denna analys på iögonfallande oro – särskilt de som inträffar i efterdyningarna av katastrofer, inklusive efterfrågan på information i samband med existentiella hot. Som sociologen Ulrich Beck uttryckte det agerar vi i ett ”risksamhälle” – en omständighet som kräver information, oavsett hur den mottas. I detta avseende utgör rykten föreställningar där publiken utvecklar en kollektiv dom. Om detta inte helt är den kollektiva visdomen så är det gruppens insikt. Rimligheten beror på vilket gensvar vänner och bekanta ger kollektivt.

Hur ska vi definiera rykten? Ofta definierar allmänheten rykten som ett påstående som är felaktigt eller vilseledande. I vanligt språkbruk har rykten en negativ implikation. Vi hör det när människor anmärker på att vissa uttalanden "bara är rykten." Rykten kan innefatta en liknande implikation av falskhet eller bedrägeri. En sofistikerad definition kan vara mer relevant. I sig självt är rykten varken sant eller falskt till sin natur. Däremot hänvisar rykten till källor utan tillgång till säker kunskap – oförmöget att bedöma riktigheten i deras påståenden. Som nämnts av sociologen Chandra Mukerji ges vissa individer "auktoritet att veta" på grund av deras sociala relationer eller deras organisatoriska ståndpunkter. Men utan sådana experter förblir rykten okontrollerade påståenden. Osäkerheten i rykten är en central egenskap, och därmed kan åhörare sträva efter att verifiera ett påstående.

Rimlighet och trovärdighet

Rykten presenterar personligt valda berättelser och gruppåtgärder som ger tillgång till förståelsen av större krafter. I *Improvised News*, den nu klassiska studien av rykten i efterdyningarna av katastrofer, hävdar sociologen Tamotsu Shibutani att vi delar kunskap i en kollektiv ansträngning att hantera en tvetydig miljö. Den kollektiva strävan av förståelse av ryktet är centralt för skapandet av stabilitet. Som Gary Alan Fine och Bill Ellis hävdade i *The Global Grapevine* var detta uppenbart efter terroristattackerna den 9/11 när amerikaner desperat spekulerade om möjliga efterföljande attacker och om ursprunget till de attacker som hade inträffat.

Hur kan vi avgöra vad vi ska tro på? Verkar informationen trovärdig, med tanke på de erfarenheter som människor har haft? Verkar den rimlig? Om den gör det, verkar kommunikatören trovärdig, med tanke på tidigare erfarenheter? Detta kräver rimlighet och trovärdighet. Vi förstår en möjlig framtid genom att bedöma påståendet och personifiera källan. Vi bedömer vad vi hör utifrån huruvida det är meningsfullt mot bakgrund av vår syn på världen och vår syn på berättaren. Ett annat sätt att se det är att tilltro och tillit är de tekniker med vilka vi utvärderar de påståenden som vi får presenterade. Varenda ett beror på hur vi bedömer våra närliggande relationer.

Traditionellt är våra nätverk grupperade eller utgör till och med en "klick". Människor som vi känner är ofta kända för varandra. Dessa relationella strukturer formar i vilken utsträckning som en grupps uppfattningar kan påverkas eller förstärkas. Isolerade sammanslutningar är benägna att bli "eko-kammare". Här hörs ofta rykten och det förstärker övertygelsen.

Heta och kalla rykten

Rykten appellerar till två viktiga sfärer inom mänsklig förståelse: känslor och kognition. Även om båda kan betraktas som knutna till individen, formas dessa reellt i kontexten av sociala relationer. Vissa

rykten får sin kraft eftersom de bidrar med - eller verkar bidra med – kunskap. I detta fall kan vi tycka att rykten är knutet till häftiga tankar. I andra fall är vissa rykten kraftfulla eftersom de skapar känslor. Dessa kan vi hänvisa till som heta rykten. Rykten kan vara tankeväckande eller känsloladdade.

I samtliga fall stödjer rykten människors behov – ett begripligt behov – av förutsägbarhet och trygghet. En sådan motivation har beskrivits av ryktesforskarna Gordon Allport och Leo Postman som en "strävan efter mening." Hur kan vi hantera och förstå det kaos som omger oss i stunder av spänning, osäkerhet och oro? Dessa typer av rykten kräver ett gensvar och anspråk på att se in i framtiden. Som en följd av detta söker vi efter dold kunskap, och påståenden från dem som antas "veta" har ofta stor tyngd.

Ett rykte fullt av känslor är ofta avgörande för att hjälpa människor att tolka en föränderlig miljö. Om denna typ av hantering inte alltid är önskvärd ur ett institutionellt perspektiv, så spelar den stor roll för individer. Detta ser man tydligt i konspirationsrykten som exponerar de mäktigas dolda planer och skapar rykten som fördömer särskilda etniska grupper eller globala fiender.

Konspirationshistorier är ofta centrala för rykten. Kan vi utvärdera vad som är verkligt genom alla dimridåer? Konspiratoriska påståenden bygger på misstänkliggörandet av legitima institutioner och antaganden om mäktiga och illvilliga makthavare. Ryktesforskare, som den franska folkloristen Véronique Campion-Vincent, hävdar att det finns fler konspirationshistorier i dag som är alltmer inriktade på elitaktörer och organisationer. Denna oro är uppenbar i den globala ökningen av populism, nationalism och nativism, så även i Sverige. Även om de bevis som produceras sällan är definitiva, så får de i konspirationssammanslutningars tillgång till vad de tror är dolt av onda manipulatörer. I förhållanden av misstro – och detta årtionde är ett utmärkt exempel på det – har sådana rykten en bördig jordmån att slå rot i. Denna känslighet för konspirationer är vad författare som Richard Hofstadter har kallat för en paranoid tankestil. Man hävdar att det som syns på ytan döljer vad som händer i verkligheten. När vi konfronteras med kriser – händelser som kräver omedelbara åtgärder och som är beroende av ett accepterande av påståenden från dem med institutionellt ansvar – kan sådana misstankar ge mindre optimala gensvar från medborgare.

Rykten idag – och imorgon?

Vi lever i en föränderlig och utmanande värld. Naturligtvis kan varje generation göra detta påstående. Kommunikationstekniken är i ständig förändring och breddar generellt räckvidden för information. Jag har tidigare nämnt den ökande misstron gentemot eliter och möjligheten till konspirationer, som är kopplade till nationalism och nativism. Detta är föreställningar som ställer frågan om vilka vi är och vilka som är de rätta gränserna för våra samhällen. Men i

Bild 17. Illustration: Riber Hansson.

detta avsnitt berör jag tre komponenter som mer direkt är knutna till en värld som håller på att förändras på ett sätt som är förvånande, störande, och upplysande för vissa. Det sistnämnda skall inte avvisas, även när vi erkänner de påfrestningar som berörs. Sociala förändringar öppnar många dörrar. Detta leder till ökade möjligheter även när dessa möjligheter ses som – och i realiteten kan vara – skadliga eller skrämmande för andra. Eliter och de med sådana strävanden kan finna dessa förändringar mycket fördelaktiga, samt även grupper som en gång var förtryckta och som nyligen integrerats i samhället. De tre komponenter i förändringen som påverkar spridningen och effekterna av rykten är uppkomsten av sociala medier, utökningen av kunskapskällor och ökad globalisering.

Sociala medier. Vad, exakt, är sociala medier? Även om det finns många definitioner och många avgränsningar, avser man med sociala medier digitala plattformar som exempelvis Facebook, Twitter eller Instagram som möjliggör för människor att delta i nätverksansluten kommunikation. Det sker även vanligtvis med möjlighet till utbyte mellan deltagarna. Medan traditionella medier i stort sett var helt enkelriktade, tillåter sociala medier ett interaktivt engagemang. Det

handlar alltså inte längre om tidskrifter som publicerar information med begränsat gensvar från publiken. Sociala medier lever på en kommunikation som sprids åt många håll. Givetvis bör man inte överdriva distinktionerna eftersom traditionella medier ofta hade en nisch eller specialiserad publik. Traditionella medier tillät också viss interaktion i form av brev till redaktören eller via telefonsamtal från publiken. Men det är omedelbarheten, personifieringen och möjligheten att etablera en gemenskap som skiljer nya medier från de äldre mediesfärerna.

Detta har flera effekter på spridningen av rykten. Sociala medier möjliggör för fler individer från olika små grupper att delta i sökandet efter mening. Det finns inte längre några få sanktionerade kommunikatörer. Nu kan alla potentiellt nå en bred publik. Denna kommunikativa teknik utvidgar det som en gång var känt som ”hörsägen.” Kommunikationsnätet är inte bara större utan också snabbare. Människor får information mycket snabbare idag och den mottas inte heller enbart utan man kan även kritisera den. Innan uppkomsten av sociala medier tog det lång tid för rykten att nå en offentlighet. Men det tog också lång tid att avvisa falsk information. Idag sprids rykten snabbt men kan också kollapsa med samma hastighet. Detta innebär utmaningar för dem vars position kräver att de förser allmänheten med säker, sanktionerad information. Övertygelser går i ebb och flod liksom vågorna i en tsunami. Denna verklighet kräver att de som har ansvaret för att skydda allmänheten måste vara smidiga när de ska tillhandahålla rimliga påståenden och dementier. Samtidigt måste de ha en trovärdighet mot bakgrund av den skepsis som många har för auktoriteter idag.

Utökade kunskapskällor. I och med personifieringen och den interaktiva möjligheten i sociala medier är realiteten den att det finns många fler informationskällor än någonsin tidigare. Det tidigare begränsade antalet TV-kanaler och radiostationer har fullkomligt exploderat. Jag skriver från USA och har tillgång till över 100 TV-kanaler med olika perspektiv och legitimitet. Idag är ingen längre begränsad till enbart lokala radiostationer, utan kan ta emot musik och information från hela världen. Allt detta ökar mängden information som man har tillgång till, men ger ofta en disharmonisk kör av röster.

Även detta formar ryktesmiljön. Utbudet av kunskaper utmanar ett enda nationellt eller kollektivt perspektiv. Detta skapar ett sammanhang där konsensus blir allt svårare att uppnå. Man finner detta i olika nationella sammanhang där ett bredare spektrum av vad som är rimligt för specifika, lokala grupper är uppenbart, och där frågan om vem som utgör som en trovärdig källa är en omtvistad fråga. Även om detta kan ge ett hälsosamt inslag av olika preferenser i kulturella domäner, kan en sådan mångfald av informationskällor göra konsensus med officiella krav svårare när man vill få allmänheten att vidta direkta och skyddande åtgärder. Om olika grupper av allmänheten i

efterdyningarna av en terroristattack - eller en påstådd terroristattack - lyssnar på olika källor med olika uttryck av rimlighet blir ett samordnat gensvar svårt att upprätthålla. Kanske kommer allmänheten inledningsvis att acceptera officiell information. Men så snart den omedelbara krisen har passerat avtar konsensus. Återigen är detta något av en gradfråga, eftersom det aldrig funnits en enda källa. Men spridningen av olika former av information är kännetecknande för vår tid av splittring.

Globalisering. Det tredje inslaget som har format den samtida informationen har varit uppkomsten av globaliserade nätverk. I århundraden har varor rört sig från plats till plats, även om transporter har blivit snabbare under århundradena. Vi är inte förvånade över att hitta frukt eller fisk eller blommor som inte är lokalt inköpta. Information, å andra sidan, antogs ha en nationell härkomst. Hur ofta fick en svensk veta vad en dansk tänkte och tyckte? Än mindre en amerikan, tjeck, laotier eller turk. Men idag, oavsett vad som händer med immigrationen av grupper, känner information inga gränser.

Varje nationell gemenskap har sina egna kriterier för vad som anses rimligt och trovärdigt, även om dessa bedömningar, som nämnts ovan, ofta är splittrade och fragmenterade. Men när informationen korsar gränser blir bedömningarna så mycket mer osäkra. Detta är mindre fallet när det gäller rimlighet, som alltid bedöms utifrån en individs livserfarenhet som samhällsmedborgare. Men ett globaliserat informationsfält gör att bedömningen av källors trovärdighet blir ett ämne för diskussion. Trovärdighet bleknar när rimlighet ökar. Men i en värld av konspiration och misstro blir mycket, som kanske inte ansågs rimligt förr, nu värt att överväga. Fältet för tilltro utökas när mer är möjligt, när bedömning är mindre säker och när kommunikatörens trovärdighet blir allt svårare att utvärdera. Kriterierna för utvärdering i en global värld är öppna för en tro på vad som kan vara sant. Medvetenheten om existensen av flera kulturer urholkar sanningens gränser, eftersom den typ av sociala relationer som en gång var tillämpliga inte är det i samma utsträckning idag.

Filtrerad kunskap

Rykten kan ses som kunskap som filtreras genom sociala relationer. Men vad händer när dessa trygga relationer inte längre är så uppenbara? Och vad kommer att hända i det oförutsägbara som vi kallar framtiden? Slutligen stödjer sig rykten på tron på att det presenterade påståendet verkar rimligt och förtroendet för kommunikatörer som trovärdiga. Kan vi fortfarande vara säkra på dessa påståenden? Även om dessa uppfattningar inte alltid delades, delades de tillräckligt ofta för att skapa ett utrymme för anammandet av osäker kunskap. Men är detta fortfarande fallet? Har den tillförlitliga kunskapen urholkats så fullständigt att vi lever i ett mörklagt land?

Dessa bedömningar beror oundvikligen på överenskommelser inom ett lokalt relationsnätverk och påminner oss om att gemenskap aldrig kan separeras från en övertygelse. Men vad händer om samhällen eroderar eller exploderar? Vi har inte förlorat vår gemensamma sensibilitet ännu, men vart är vi på väg nu? Delade erfarenheter formar vad vi definierar som rimligt, och även trovärdighet är kopplat till våra sociala relationer. Var och en är ansluten till den grupp som de tillhör, vilket avslöjar en gemensam strävan efter meningsskapande.

Detta är fortfarande den grund genom vilken vi bedömer information. Man kan dock föreställa sig att om nuvarande trender fortsätter och inte kompenseras av andra utvärderingsmetoder, kommer skapandet av delade sanna påståenden att bli en allt större utmaning. Vi är beroende av närvaron av andra som vi känner för att minska osäkerhet. Men om dessa andra bara är virtuellt eller tillfälligt närvarande, kommer det att vara tillräckligt? Detta är utmaningen för vad vissa har talat om som en miljö där sanningen kommer efteråt ("Post truth").

Oavsett om vi tycker att rykten – det vill säga, osäker, overifierad, lös information – är oroande, kommer de att bestå. Fakta är viktiga i samhällen och i politiken. Detta är en realitet som inte kan önskas bort. Men rykten är inte föräldralösa fakta – som bara existerar - utan måste understödjas och styras. På detta sätt kan rykten förändra vår värld. Det blir alltmer sannolikt eftersom tekniken gör all typ av information mer tillgänglig för breda och diversifierade befolkningsskikt. Osäker kunskap må vara fel, men är lika kraftfull som om den vore korrekt. I detta avseende är vissa rykten för bra för att vara falska.

8. Referenser

Alexander, D. (2014). Social Media in Disaster Risk Reduction and Crisis Management. *Science and Engeneering Ethics*, 20(3): 717–733.

Allport, G. W. & Postman, L. (1947). *The Psychology of Rumor*. New York: Holt.

Andrews, C., Fichet, E., Ding, Y., Spiro, E. S., & Starbird, K. (2016). Keeping Up with the Tweet-dashians: The Impact of 'Official' Accounts on Online Rumoring. *Acm Conference on Computer-Supported Cooperative Work and Social Computing* (Cscw 2016), 452–465.

Buckner, T. H. (1965). A Theory of Rumor Transmission. *The Public Opinion Quaterly*, 29(1): 54–70.

Cirhinlioglu, F., G. & Cirhinloiglu, Z. (2010). Social representations of H1N1 influenza A (Swine flu). *Revijaza Sociologiju*, 40(3): 237–295.

Chartier, D. (2011). *La spectaculaire déroute de l'Islande. L 'image de l'Islande à l'étranger durant la crise* éconimoique *de 2008.* Québec: Presses de l'Université du Québec.

Coombs, W.T. & Holladay, J. S. (2012). The paracrisis: The challenges created by publicly managing crisis prevention. *Public relations review* 38(3): 408–415.

Ellul, J. (1973). *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books.

Fine, G. A. & Ellis, B. (2010). *The Global Grapevine. Why Rumors of Terrorism, Immigration, and Trade Matter*. Oxford: Oxford University Press.

Färm, K-A., Jendel, L., & Nord, L. (2016). *Skolattacken i Trollhättan. En kriskommunikativ studie av myndigheter och medier*. DEMICOM nr 31. Sundsvall: Mittuniversitetet.

Geist, E. (2015). Political fallout: The failure of emergency management at Chernobyl. *Salvic Review*, 74(1): 104-126.

Halldén. S. (1980). *Nyfikenhetens redskap. En bok om kritiskt tänkande inom vetenskapen och utanför*. Lund: Studentlitteratur.

Hammarlin, M-H. (2017). Vi klarar oss inte utan skandalerna. *Svenska Dagbladet*: Under strecket, 26/10.

Hvitfelt, H. & Olinder, H. (2007). Vi sprider gärna rykten om kor som sprider smitta. Tvärsnitt 4:07.

Jong, W., & Dückers, M. L. A. (2016). Self-correcting Mechanisms and Echo-effects in Social Media: An Analysis of "The Gunman in the Newsroom" Crisis. *Computers in Human Behavior*, 50: 334–341.

Kalme, E. (2009). Legends connected with the sinking of the ferry Estonia on September 28, 1994. In Koiva, M. (Ed.): *Media & folklore: Contemporary Folklore IV*. Tartu: ELM Scholarly Press.

Kapferer, J-N. (1988). *Rykten. Världens äldsta nyhetsmedium*. Stockholm: Norstedts.

Kimmel, A. J. (2004). *Rumors and Rumor Control. A Manager's Guide to Understanding and Combating Rumors*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.

Klaus, M. (2009). On the Theory of Rumor. *Publizistik*, 54(1): 15–42.

af Klintberg, Bengt. (1986). Råttan i pizzan, folksägner i vår tid. Stockholm. Norstedts

Liu, F., Burton-Jones, A., & Xu, D. (2014). Rumors on Social Media in Disasters: Extending Transmission to Retransmission. In *PACIS 2014 Proceedings*. 49, http://aisel.aisnet.org/pacis2014/49.

Magnusson, L. (2107). "Giftfria" barn är en giftig idé. *Dagens Nyheter*, 11/3.

Mendoza, M., Poblete, B. & Castillo, C. (2010). Twitter Under Crisis: Can We Trust What We RT? *SOMA 10' Proceedings*, 71-79, doi>10.1145/1964858.1964869.

Mercier, H. (2020). *Not Born Yesterday: The Science of Who We Trust and What We Believe*. Princeton: Princeton University Press.

Miyabe, M., Nadamoto, A., & Amaraki, E. (2014). How Do Rumors Spread During a Crisis? An Analysis of Rumor Expansion and Disaffirmation on Twitter After 3.11 in Japan. *International Journal of Web Information System*, 10(4): 394–412.

Nord, L., Färm, K-A., Jendel, L. & Olsson, E-K. (2014). *Efter Husbykravallerna: En studie av mediebilder och kriskommunikation*, Sundsvall: DEMICOM, Mittuniversitetet.

Oh, O., Kwon, K. H. & Rao, H. R. (2010). An exploration of social media in extreme events: Rumor theory and Twitter during the 2010 Haiti earthquake. *ICIS 2010 Proceedings*- Thirty First International Conference on Information Systems.

Oh, O., Agrawal, M., & Rao, H. R. (2013). Community Intelligence and Social Media Services: A Rumor Theoretic Analysis of Tweets During Social Crises. *MIS Quaterly*, 37(2): 407–426.

Shibutani, T. (1966). *Improvised News: A Sociological Study of Rumor*. Indianapolis: Bobbs Merrill.

Starbid, K., Maddock, P., Orand, M., Achterman, P., & Mason, R. M.(2014). Rumors, False Flags, and Digital Vigilantes: Misinformation on Twitter After the 2013 Boston Marathon Bombing. *In iconference 2014 proceedings*, 654–662, doi : 10.9776/14308.

Sunstein, C. R. (2007). *Republic. Com 2.0.* Princeton: Princeton University Press.

Takamura, N. & Yamashita, S. (2011). Lessons from Chrenobyl. *Fukushima Journal of Medical Science*, 57(2): 81-85.

Wang, Q., & Song, P. (2014). Is Positive Always Positive? The Effects of Precrisis Media Coverage on Rumor Refutation Effectiveness in Social Media. *Journal of Organizational Computing and Commerce*, 25(1): 98–116.

9. Rapporter från DEMICOM

Följande rapporter finns utgivna av Demicom. Rapporterna kan laddas ner från hemsidan: www.miun.se/demicom. Tryckta rapporter beställs från Mittuniversitetet, Grafisk service: grafiskservice@miun.se, tel: 060-14 86 00.

1. Johansson, C. & Nord, L. (2011). Konsten att kommunicera oro utan att oroa. Svenska myndigheter under finanskrisen 2008. Demicom nr 1. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-80-7
2. Shehata, A. (2012). Finanskrisen och förtroendet. Demicom rapport nr 2. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-83-8
3. Grusell, M. (2012). Unga om reklam. Demicom nr 3. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-82-1
4. Johansson, C., Miller, V. D., & Hamrin, S. (2011). Communicative Leadership. Theories, Concepts, and Central Communication Behaviors. Demicom nr 4. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-81-4
5. Lundgren, L., Strandh, K., & Johansson, C. (2012). De sociala intranätens praxis. Användning, nytta och framgångsfaktorer. Demicom nr 5. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-84-5
6. Jendel, L. & Nord, L. (2012). Från dörrknackning till gröna pajasnäsor – en studie av riksdagspartiernas särskilda medel inför valet 2010. Demicom nr 6. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-85-2
7. Lundgren, L., Strandh, K. & Johansson, C. (2012). The practices of the social intranets. Usage, benefits and success factors. DEMICOM nr 7. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91- 86694-86-9
8. Westlund, O. (2012). Från gammalt till nytt. Om tidningsledarskap och nyhetsanvändning. DEMICOM nr 8. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-87-6
9. Färm, K-A., Jendel, L. & Nord, L. (2012). Bilden av finanskrisen. En studie av svenska mediers nyhetsrapportering hösten 2008. DEMICOM nr 9. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87103-54-4
10. Olsson, J. & Johansson, C. (2013). Kommunikationens värde i offentlig verksamhet. En nulägesanalys av Trafikverket. DEMICOM nr 10. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91- 86694-88-3
11. Nord, L. & Shehata, A. (2013). Finanskrisen, förväntningarna och förtroendet. DEMICOM nr 11. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-86694-89-0

12. Lozanovski, J & Wadbring, I. (2013). Unga nyheter. Unga reflekterar kring nyheter och nyhetsvanor. DEMICOM nr 12. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87103-90-2

13. Andersson, U. (2013). Från fullformat till tabloid. Om formatets betydelse för nyhetsjournalistiken. DEMICOM nr 13. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87103-91-9

14. Eriksson, M. (2014). Kommunala kommunikatörers beredskap för kriskommunikation via sociala medier. DEMICOM nr 14. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN:978-91-87103-92-6

15. Öhgren, J. & Johansson, C. (2014). Sociala intranät för kommunikation och lärande. En studie av Svenska Spels intranät Hemmaplan. DEMICOM nr 15. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87103-93-3

16. Jalakas, A. & Johansson, C. (2014). Kommunikation som ger samhällsnytta. Kommunikationens värde i Trafikverket. DEMICOM nr 16. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87103-94-0

17. Jalakas, A. (2014) Metoder och möjligheter – Sveriges Radio som agendasättare. DEMICOM nr 17. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-34-7

18. Nord, L., Färm, K-A., Jendel, L. & Olsson, E-K. (2014). Efter Husbykravallerna – En studie av mediebilder och kriskommunikation. DEMICOM nr 18. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-35-4

19. von Krogh, T. (2014). Pizzerian brinner igen! Skillnader och likheter mellan läsning av lokala nyheter på papper och nät. DEMICOM nr 19. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91- 87557-36-1

20. Wadbring, I. & Ödmark, S. (2014). Delad glädje är dubbel glädje? En studie om nyhetsdelning i sociala medier. DEMICOM nr 20. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-37-8

21. Eriksson, M. (2014). En kunskapsöversikt om krishantering, kriskommunikation och sociala medier. DEMICOM nr 21. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-38-5

22. Andersson, U. (2014). Publikforskning i en digitaliserad och konvergerad medievärld. En forskningsöversikt. DEMICOM nr 22. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-78-1

23. Ottestig, T. A. (2015). Gilla! Dela! Följ! En studie av myndigheters kriskommunikation i sociala medier. DEMICOM nr 23. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-79-8

24. Johansson, C., Jendel, L., & Ottestig, T. A. (2015). Nätverk för kriskommunikation. Om myndigheters informationssamordning vid kriser. DEMICOM nr 24. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-80-4 (MSB Publ. Nr. MSB549 – mars 2013)

25. Johansson, C. & Bäck, E. (2015). Nätverksledarskap för samordning vid kriser. En studie av skogsbranden i Västmanland. DEMICOM nr 25. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91- 87557-81-1

26. Jalakas, A. & Nord, L. (2015). Folkinitiativ och medielogik. En studie av mediebevakningen av lokala folkomröstningar i fyra kommunala valrörelser. DEMICOM nr 26. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-87557-82-8

27. Grusell, M & Nord, L. (2015). Vinnande kampanjer, förlorade val, Partiernas politiska kommunikation i valrörelsen 2014. DEMICOM nr 27. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978- 91-88025-14-2

28. Färm, K-A. Jendel, L. Nord, L. Eriksson, M & Olsson, E-K. (2015). En stormig höst. Studier av mediebilder och kriskommunikation DEMICOM nr 28. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-88025-15-9

29. Färm, K-A. Bystedt, A-L. & Nord, L. (2015) ”Det brinner överallt”. Medierapporteringen om skogsbranden i Västmanland. DEMICOM nr 29. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978- 91-88025-16-6

30. Wadbring, I. & Nilsson, M. (2016). En bild säger mer än tusen ord? Bildjournalistikens förändring i svensk dagspress 1995–2013. DEMICOM nr 30. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-88025-17-3 15

31. Färm, K-A. Jendel, L, & Nord, L. (2016) Skolattacken i Trollhättan. En kriskommunikativ studie av myndigheter och medier DEMICOM nr 31. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN:978-91-88025-18-0

32. Ljungberg E. (2016) När larmen tystnar. En studie av svenskarnas krisberedskap och kris- kommunikation. DEMICOM nr 32. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN 978-91-88025-86-9

33. Strömbäck. J. & Nord. L. (2016) Journalistikens gestaltningar och partiskhet. En analys av valrörelsejournalistiken 2002–2014. DEMICOM nr 33. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN 978-91-88025-87-6

34. Jendel. L & Nord. L. (2015) Demokratin behöver fler röster DEMICOM nr 34. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN 978-91-88025-88-3.

35. Nord L. Mancini P. & Gerli M. (2017) The Exceptional Election: Press coverage of Clinton and Trump in Italy, Sweden and the UK. DEMICOM nr 35. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-88527-07-3.

36. Nounkeu, T. C. (2018) Seen from the other side of the border: Press coverage of the 2016 US presidential election campaign in Canada. DEMICOM nr 36. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-88025-90-6.

37. Nord, L., Färm, K-A., & Jendel, L. (2018). Fyra terrordåd, fyra mediebilder. En studie

av svenska mediers bevakning av attackerna i Paris och Köpenhamn 2015 samt i Stockholm 2017. DEMICOM nr 37. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-880 25-98–2.

38. Nord, L., Grusell, M., Bolin, N. & Falasca, K. (2018). Snabbtänkt. Reflektioner från valet 2018 av ledande forskare. DEMICOM nr 38. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978–91-88025-99-9.

39. Jendel, L. & Nord, L. (2019). Stöd för Demokrati. En studie av partiernas informationsinsatser i samband med de allmänna valen 2018. DEMICOM nr 39. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN: 978-91-88527-69-1.

40. Bolin, N., Falasca, K., Grusell, M. & Nord, L. (Eds.) Euroflections. Leading academics on the European elections 2019. Sundsvall: DEMICOM, Mid Sweden University. ISBN: 978-91-88527-70-7

41. Nord, L. Olinder, H & Fine, G. A. (2020) Inga kriser utan rykten. Nyhetsrapportering, kriskommunikation och upplevelsen av informationsvacuum. DEMICOM nr 41. Sundsvall: Mittuniversitetet. ISBN 978-91-88947-60-4

Inga kriser utan rykten

Rykten har alltid förekommit, förekommer idag och kommer med all säkerhet att finnas även i framtiden. Rykten är heller inte alltid falska eller problematiska. Rykten går inte att utrota eller helt eliminera med någon fiffig kommunikationsstrategi, utan är i stället en självklar del av människors sociala liv. Syftet med den här skriften är att belysa den roll som rykten kan ha i samband med samhälleliga kriser, inte minst i situationer när faktisk information om det aktuella läget saknas.

Även om det allmänna intresset för rykten är stort, finns det relativt lite forskning på svenska när det gäller rykten i samband med kriser. Här behandlas därför kunskapsläget om rykten; hur de ska definieras, hur de sprids och hur de kan bemötas framgångsrikt. Sammanställningen bygger på tidigare forskning som på detta sätt för första gången tillgängliggörs i populärvetenskaplig form för en svensk publik.

Om författarna

GARY ALAN FINE är innehavare av James J. Johnsons professur i sociologi vid Northwestern University i Chicago. Han är medlem av the American Academy of Arts and Sciences och har skrivit ett stort antal böcker och artiklar om rykten och ryktesspridning.

LARS NORD är innehavare av Thorbjörn Fälldins professur i politisk kommunikation vid Mittuniversitetet i Sundsvall. Han är forskningsledare vid Demicom, Centrum för studier av demokrati och kommunikation och har skrivit ett stort antal böcker och artiklar om politisk kommunikation och kriskommunikation.

HENRIK OLINDER är sakkunnig på området kriskommunikation vid Myndigheten för samhällsskydd och beredskap, MSB. Han har också undervisat i retorik vid Stockholms universitet och varit redaktör för ett stort antal publikationer om kriskommunikation.